

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

129:4. 2009

KORTARE RECENSIONER

Folg og fæ – mennesker og dyr i historien”, temanummer av *Den jyske historiker*, Nr 123, april 2009, 136 s.

”Historien – nu med dyr!” Så inleds den danska tidskriften *Den Jyske Historikers* temanummer ”Folk og fæ – mennesker og dyr i historien”. Det är ett viktigt och omfattande ämne som satts i fokus, främst via danska men även med ett norskt och ett svenskt bidrag. Genom historien har vi ständigt haft djur omkring oss, vi har haft ”dyr overalt”, påminner inledningsförfattarna Ann Katrine Gjerloff och Jette Møllerhøj om.

Det är vårt förhållningssätt till denna mångfald av djur som är temanumrets kärna, snarare än ”interaktionen mellem mennesker og dyr”, som Gjerloff och Møllerhøj skriver – det är trots allt vi som satt och alltjämt sätter gränser för de djur vi av olika orsaker omger oss med. Artiklarna har således en medveten antropocentrisk inriktning som låter de medverkande sällskapsdjuren, dragdjuren, sporthästarna, korna och djuren på Köpenhamns zoo i första hand hjälpa oss att bli klokare på oss själva och vår djurrelaterade historia.

Den största behållningen av läsningen är dels de mer teoretiska resonemangen som strukturerar mänskliga förhållningssätt, dels ett antal exempel som speglar och avslöjar våra förhållanden till djuren. Gjerloff och Møllerhøj ser tre olika vägar till ökad förståelse för människor via studier av människors förhållande till djur. Den första innebär en tillämpning av social- och kulturhistoriska perspektiv, det andra har fokus på taxonomier och hierarkier medan en tredje väg utgår från *animal studies* och framhållande av djuren som sådana. Djurens sociozoologiska skala diskuteras av Sandøe och Christiansen, en skala där aspekter som nytthet, närhet, gullighet och farlighet rangordnar djurens platser i vårt samhälle. Samma författare iakttar hur västvärldens tidigare bruksdjur som hästar under senare tid blivit mer av sällskapsdjur och vänner. Samtidigt har synen på vilddjur förändrats från något att fasa för, till avlägsna väsen att fascineras av.

Historisk forskning om sällskapsdjur är fortfarande ett outforskat fält. Därför är det särskilt givande och dessutom roande, att läsa Liv Emma Thorsens artikel som till stor del avser människan och hunden. Genom nedslag bland förvildade hundar i Köpenhamns vimmel ger Thorsen exempel på generella aversioner mot hundar under helt olika tider. Det som intresserar Liv Emma Thorsen mest är dock de inre spänningar och motsägelser som ingår i relationer mellan människa och djur. Hunden som en nutida trofast familjemedlem ställs mot att djur faktiskt är annorlunda, luktar, har päls, och en blöt nos som gärna rotar i avskrädeshögar vars innehåll övriga familjemedlemmar aldrig skulle tillåtas att ens se åt. Utifrån

resultaten av den enkät Liv Emma Thorsen skickade ut till norska hundägare 1995, menar hon att det finns en enighet i teori men variation i praxis när det gäller människans förhållningssätt till hunden. I vissa hem får till hunden till och med sova i sängen medan andra sätter en tidigare gräns, kärnfullt formulerat av en av frågelistans sagesmän att "senga er en ekteseng og icke noen kennel".

Flera av artikelförfattarna skriver om urbaniseringens betydelse för vårt förhållningssätt till djuren. I detta sammanhang iakttar Liv Emma Thorsen hur keldjuren under sent 1800-tal ökade i popularitet i borgerliga hem, samtidigt som man inom bondehushållen distanserade sig något från sina husdjur. Den paradox Thorsen ser vid denna tid kan dock ses som två sidor av samma process. Med urbaniseringen följde en spridning av borgerliga livsstilsideal, inklusive ett ökat intresse för sällskapsdjur. Samtidigt medförde urbaniseringen en ökad efterfrågan på köpta livsmedel och därmed en ökad betoning på lantbrukets husdjur som producenter av kommersiella livsmedel. Med ökad avsaluproduktion följde ett ökat manligt engagemang i boskapskötseln och en viss distansering till djuren, jämfört med när kvinnlig regim var norm och intima kombinationer av djur och hushåll en praktisk nödvändighet.

Människan och lantbrukets husdjur utgör huvudtema i Ann Katrine Gjerloffs bidrag om 1800-talets danska mjölkkor. Gjerloff lyfter fram flera intressanta frågor kring människors syn på husdjursideal, till exempel *kunstras* kontra jutsk lantras och hur boskapsutställningar och premieringar skapat normer för djurens utseende. Författaren drar dock i väl många trådar och kommer inte riktigt fram till analysen. Det skulle till exempel ha varit spännande med en dylik analys av människors och djurs relationer i ett produktionsssammanhang, där ekonomi och arbete kombineras med estetiska och nationsbyggande aspekter.

Frågor kring människors förhållningssätt till djur kopplas ofta till aspekter kring djurs lidande i människans tjänst. Peter Sandøe och Stine B. Christiansen refererar här till en spridd anglosaxisk uppfattning om att frågor om djurs lidande väcktes i samband med urbaniseringen och stadsbefolkningens ökade omsorger om såväl de mer distanserade lantbruksdjuren som de egna sällskapsdjuren. Dessförinnan hade lagstiftaren länge likställt djurplågeri med egendomsskada, straffbart angående andras djur. Däremot var "meningslös grusomhed" mot egna djur länge tillåtet i lagen – den som skadade sina egna djur fick skylla sig själv. Niklas Cserhalmi delar dock inte uppfattningen om att borgerligheten skulle ha introducerat vår förståelse för djurs lidande. I sin artikel om åtal för djurplågeri av hästar, liksom i sin doktorsavhandling, argumenterar Cserhalmi för att empati med lidande djur i minst lika stor omfattning också funnits bland människor i traditionella agrarsamhällen. Författarens uppfattning utesluter emellertid inte borgerlighetens intresse för och utvecklande av delvis egna perspektiv på såväl lantbrukets djur som sina egna sällskapsdjur.

För den som betalat familjeentré till zoologiska parker fungerar Anders Lundt

Hansens litteraturstudie om djuren på zoo som något av en väckarklocka. Med början i raritetskabinett och furstemenagerier pekar Lundt Hansen på status och samlande som mål. Därefter ökade strävan efter kontroll över naturen, manifesterat i öppnandet av London Zoo 1828. När Köpenhamns zoo öppnade 1859 hade västvärldens djurparker utvecklats till något av kompromisser mellan ventenskapsmännens fokus på samlande och taxonomier och publikens intresse för exotism, naturlängtan och förhoppningar om att få se så många djur som möjligt. Idag är djurparkerna mer inriktade på att visa ekologiska sammanhang men Lundt Hansen konstaterar syrligt att nutidens illusion om att dagens värld skulle vara i ekologisk balans är en lika bedräglig illusion som 1800-talets föreställning om att naturen var under människans kontroll. Skrämmande siffror om dödlighet bland exotiska djur förstärker Lundt Hansens kritiska hållning till djurparker och tanken om parkernas funktioner för naturbevarande och frizooner för utrotningshotade arter. Om djurens öden är sorglig läsning, så är det desto roligare att läsa om zoologiska parkers arkitektur, med dess exotiska kulisser under 1800-talet, funkisbyggnader åt mellan- och efterkrigstidens apor och med mer naturliknande miljöer idag.

"Folk og fæ – mennesker og dyr i historien" fyller flera viktiga funktioner. För det första bidrar artiklarna till en generellt ökad kunskap inom ett underutforskat område. För det andra kommer de ingående artiklarna med säkerhet att vara intressant läsning för studenter inom olika discipliner. För det tredje ser jag temanumret som en inspiration för skandinaviskt utbyte inom olika husdjurshistoriska teman. Artiklarnas referenslistor ger vissa ingångar, men all nutida skandinavisk husdjurshistorisk forskning täcks inte in i listorna. Forskning pågår i flera länder och det finns avhandlingar som ännu inte blivit kända bland nordiska kollegor. Dessutom kvarstår mycket att undersöka och att diskutera kring historiens och dagens människors förhållande till djuren – på tallriken, i stallet eller i shoppen för hundaccessoarer.

Carin Martiin

Georg G. Iggers & Q. Edward Wang, with the assistance of Supriya Mukherjee, *A global history of modern historiography* (Harlow UK: Pearson Longman 2008). 436 s.

A global history of modern historiography är den första framställningen av den moderna historieskrivningens globala historia. Den används som kursbok även i Sverige. Den förste av bokens författare, professor emeritus Georg Iggers, är kännare av den moderna västliga historiografin. Bokens andra författare, Q. Edward Wang, tillhör den historikergeneration som studerade för Iggers och han har redan publicerat egna historiografiska verk. Framställningen koncentrerar sig till perioden från 1700-talets slut till i dag.

I det första kapitlet behandlar författarna urgamla skriftliga eller först i mo-

den tid nedskrivna muntliga minnen samt olika asiatiska folks värdefulla kulturarv. I kapitel 2 beskrivs den globala historieskrivningen under revolutionsperioden 1789–1848. I Europa, särskilt i dess västliga del, upplevde historieskrivningen ett enastående uppsving i samband med romantiken. I den övriga världen, inklusive det ottomanska Mellanöstern, brittiska Indien och i den stora kinesiska kulturregionen, sekulariserades delvis och gradvis den historiska litteraturen. Kapitel 3, omfattande perioden från 1800-talets mitt till cirka 1890, gör läsaren bekant med den vetenskapliga, källkritiska historieskrivningens framväxt i Europa (inklusive dess östra delar) och USA samt i Asien där samma process inleddes med Japan som föregångsland. Man började publicera stora källpublikationer och nya historiska seminarier, lärostolar, professionella kongresser och tidskrifter kom till.

I kapitel 4, omfattande 1890–1945, går författarna utförligt in på den motsägelserfulla utvecklingen av historieskrivningen i Europa under imperialismens epok. Mellan de båda världskrigen uppstod nya riktningar i Frankrike (den radikala skolan som behandlade den franska revolutionens historia och *Annales*-skolan inom agrar- och socialhistorien) och USA (de så kallade progressisterna). I det nyfödda Sovjetunionen upplevde den marxistiska forskningen och undervisningen inom historieämnet (med undantag för den staliniserade samtidshistorien) ett påtagligt uppsving (s. 183f.).

Den asiatiska historieskrivningen (kapitel 5) moderniserades under första hälften av 1900-talet, särskilt i den unga kinesiska republiken. Där grundades bland annat inhemska historievetenskapliga facktidskrifter, lärda samfund och forskningsinstitutioner vid olika universitet.

Efterkrigstidens globala historiografi fram till cirka 1970 – historievetenskapens guldålder, enligt författarna – tecknas i kapitel 6. Historikerna närmade sig sociologin, och anlätade framgångsrikt olika metoder från de övriga samhällsvetenskaperna, i synnerhet olika kvantitativa metoder. Analytiska framställningar skymde ofta berättelsen.

En ny historiografisk vändning förläggs av författarna till 1970-talet. Den så kallade postmodernistiska historiesynens mest markanta kännetecken i väst blev besvikelsen över de stora synteserna – de så kallade metaberättelserna, både liberala och marxistisk-socialistiska. Postmodernisterna bestred historikernas objektivitetsanspråk och själva möjligheten att fullt ut begripa det förlutna. Under 1970- och 1980-talen försköts teman och problematiker: från makro- till mikrohistoria; från stora socialhistoriska processer till färgrika händelser eller episoder; från produktionsrelationer och klassexploatering till folkmassornas vardagsliv; från ideologier till diskurser (en ny term) och folkliga mentaliteter, vanor, smak och språk (den så kallade språkliga vändningen); från folkets eliter och majoriteter till dess minoriteter och marginella skikt; slutligen från kulturen som den sekundära, andliga "överbyggnaden" till kulturen som nyckelbegreppet (den så kallade nya kulturhistorien).

Postmodernismen utlöste en bred och långvarig lärd debatt (kap.6 och 8). Författarna intar i denna debatt en tydlig och hård ställning (s. 301f., 367f.) på empiristernas sida: den objektiva och vetenskapliga historieskrivningen är möjlig och önskvärd. Trots ytliga likheter med skönlitterära framställningar (*narrativity, representation*), trots den utbredda användningen av bildliga uttryck (troper, till exempel metaforer) och trots både diktarens och historikerns beroende av sin bakgrund skiljer sig fackhistorikern från diktaren eller romanförfattaren genom sin principiella målsättning (s. 369f.).

Inom humanioran i den postkoloniala (eller post-avhängiga) tredje världen bereddes också marken för ett tillägnande av postmodernismen (s. 281f.). Framväxten av den indiska respektive latinamerikanska historieskrivningen liksom uppkomsten av den afrikanska (söder om Sahara) motsvarigheten presenteras kortfattat redan i det sjätte kapitlet, medan utvecklingen i övriga delar av Asien upptar hela det sjunde kapitlet. Både islam (i Mellanöstern) och postmodernismen, som svarade mot olika nationella och sociala behov i respektive region, försvagade inflytandet från den vedertagna, och i viss mån allt mera förlegade, marxismen i de flesta delar av Asien. Undantaget var de kommunistiska staterna, främst Folkrepubliken Kina (s. 320–324).

Sammanfattningsvis har hela den icke-västliga och icke-europeiska historieskrivningen framgångsrikt moderniserats. Bokens sista kapitel (kapitel 8) utgörs av en kritisk tillbakablick på historieskrivningen sedan 1990 och dess påverkan av den pågående globaliseringsprocessen.

Iggers och Wangs arbete är en efterlängtd och berömvärd prestation. Man förlåter författarna för en geografiskt något ojämn belysning av ämnet (Norden saknas helt!) och vissa sakfel (på de sällsynta sidor som behandlar utvecklingen i Ryssland och Sovjetunionen). Man skulle också kunnat nyansera tolkningen av postmodernismen i boken. Dock förtjänar verket att uppmärksammas av eventuella svenska förläggare och översättare.

Aleksander Kan

Kjell Å. Modéer (red.), *Rätt, religion och politik: ett rätthistoriskt seminarium tillägnat Magnus Sjöberg*, Rätthistoriska skrifter 9 (Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning 2008). 157 s.

För att hedra Magnus Sjöberg, regeringsrättens tidigare ordförande, tillika ordförande i stiftelsen för *Institutet för rätthistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin*, ordnades den 24 oktober 2003 på Gotlands nation i Uppsala ett symposium under temat rätt, religion och politik. Bidragen till symposiet har nu samlats i en antologi. Under lång tid betraktades bodelningen mellan å ena sidan rättsvetenskap och juridik och å andra sidan teologi och religion som en

själklarhet inom svensk rättsvetenskap. I vår egen tid har det dock blivit allt svårare att bortse ifrån den roll som religionen trots allt ändå spelar inom olika områden. Detta är också utgångspunkten för Kjell Åke Modéers diskussion om religionens ökade betydelse för rättsvetenskapen. I dagens multikulturella och multireligiösa samhällen har rättsväsendet allt oftare tvingats att ta ställning till även religiösa frågor, såsom exempelvis rätten att bära burka. Religion har överhuvudtaget återtagit en mer framträdande roll inom politik och samhällsdebatt. Successivt har både akademisk undervisning och vetenskaplig forskning börjat ta sig an frågan om rätt och religion. I det sammanhanget har begreppet rättsteologi börjat etableras. Det är också ett begrepp vars innebörder och möjligheter diskuteras mer ingående i Lisbet Christoffersens avslutande bidrag. Rättsteologin kan, enligt Christoffersen, fungera som ett instrument för att avgöra vilka typer av frågor och avgöranden som faktiskt är att betrakta som juridiska och vilka som i stället i grunden är av teologisk art. Men rättsteologin kan även innebära att teologin lämnar ett bidrag till förståelsen av rättens funktion, dess legitimitet och dess uppgifter. Det är lätt att inse att rättsteologin kan tillskrivas en väsentlig betydelse, men det är lika uppenbart att rättsteologin även kan bli något minst sagt kontroversiellt.

Övriga fem bidrag till antologin har en mer tydligt historisk inriktning, antingen genom att de tar upp rättshistoriska teman, eller genom att de behandlar delar av rättsvetenskapens historia. Claes Peterson behandlar rättsvetenskapens aristoteliska förankring. Det gudomliga argumentet utgjorde ett fundament som inte på allvar började rubbas förrän mot slutet av 1700-talet. Texten har en rättsfilosofisk inriktning och behandlar antagandet om "den förste orörlige röraren", vilket så småningom överfördes till en kristen världsuppfattning med Guds eviga skapelseordning som grund. Tillämpat på rättsvetenskapen innebar detta att den positiva rätten ytterst hade sin grund i en nödvändig och oföränderlig naturrätt av gudomlig karaktär. Det var först genom Kant och Schelling som rättsvetenskap och religion på allvar gick skilda vägar. Det rättsfilosofiska temat dominerar även i Svante Nordins bidrag om Vilhelm Lundstedt och folkrätten. Uppsalaskolan och den så kallade skandinaviska rättsrealismen gjorde på de flesta områden slutgiltigt rent hus med den naturrättsliga traditionen. Deras ståndpunkter fick allmänt genomslag förutom inom ett viktigt område: folkrätten. Lundstedt menade att folkrätten vilade på en vidskepelse i form av föreställningar om att lagstiftning utgår från sådant som "rättigheter" och "rättvisa". För Lundstedt vilade folkrätten inte bara på en chimär. Den var också farlig, då den bidrog till att parterna ansåg sig ha den fullkomliga rätten på sin sida. Därmed riskerade kompromisser och pragmatiska lösningar att gå om intet. Lundstedt menade rent av att folkrätten varit en direkt orsak till såväl första världskriget som det nazistiska maktövertagandet i Tyskland. När andra världskriget bröt ut, fick Lundstedt också vatten på sin kvarn. Lundstedt blev samtidigt föremål för en massiv kritik från framförallt

Ingemar Hedenius och Herbert Tingsten. Med honom försvann också Uppsala-skolans ifrågasättande av folkrättens grunder. Enligt Nordin övergavs därmed också en betydelsefull problematisering av folkrätten.

Martin Sundqvist och Kjell Åke Modéer tar upp två till varandra angränsande teman, domareden och rättegångsgudstjänsten. Det är två områden som belyser det nära sambandet mellan religion och rättskipning i ett historiskt perspektiv. Det är också två fenomen som blivit problematiska i ett modernt sekulariserat samhälle. Den svenska domareden med sin religiösa förankring är dokumenterad redan på 1300-talet och 1683 infördes också en hänvisning till Guds lag i edsformuläret. Det senare ströks inte förrän 1959 och först 1976 försvann de religiösa inslagen helt. Eden svors då inte längre inför "Gud den allsmäktige". Även rättegångsgudstjänster har varit ett långlivat inslag i svensk rättskipning. Sådana föreskrevs i ett kungligt brev till landets biskopar år 1685 och bestämmelsen infördes sedan både i 1686 års kyrkolag och i 1734 års lag. Formellt gällde denna bestämmelse ända fram till 1990 då 1686 års kyrkolag upphävdes. En undersökning 2002 visade också att rättegångsgudstjänster då ännu arrangerades vid en stor majoritet av de svenska domstolarna. Domstolsverket hade emellertid redan mot slutet av 1970-talet börjat ifrågasätta ersättning för nämndemäns resor till tingspredikan. Väsentligt för det historiska perspektivet är också det faktum att ett stort antal tingspredikningar har bevarats ända sedan 1700-talet. Materialet har ännu inte blivit föremål för några systematiska analyser, men det torde kunna ge många värdefulla insikter i svensk rättskultur och den svenska rättskipningens religiösa förankring.

En helt annan karaktär har Anders Jarlets studie av Nürnberglagarnas inverkan på hindersprövningar i svenska kyrkan under åren 1935–1945. Sverige hade redan 1904 accepterat en internationell överenskommelse om att utländska undersåtars rätt att ingå äktenskap i Sverige skulle prövas efter deras hemlands lagstiftning. Redan då markerades dock att undantag kunde komma ifråga om landets lagar i allt för hög grad stred mot svenskt rättsmedvetande. Nürnberglagarna förbjöd äktenskap mellan judar och "ariska" tyska medborgare. Effekten blev att inte heller svenska myndigheter accepterade äktenskap mellan tyska medborgare av "arisk" börd och judar. Att så skedde är inte särskilt väl känt. Jarlet påpekar dock att detta inte alltid uppskattades och att långt ifrån alla präster i svenska kyrkan fullt ut följde UD:s rekommendationer. Men någon öppen kyrklig opposition förekom inte. Kyrkan var bunden av de statliga direktiven och dess företrädare såg egentligen inte några möjligheter att protestera. Överhuvudtaget var detta en fråga som inte diskuterades offentligt i Sverige. Den svenska tystnaden är påfallande i jämförelse med exempelvis Nederländerna där saken debatterades flitigt och där såväl justitieminister som domstolar vägrade att tillämpa beteckningar som "arier" och "jude" på nederländska medborgare.

Antologin *Rätt, religion och politik* är betydelsefull genom att den bidrar till att

uppmärksamma och väcka en diskussion om religionens betydelse i rättsvetenskapliga sammanhang. Dess relevans för rättshistoriska diskussioner är uppenbar. Bidragen innehåller en rad intressanta uppslag, men det rör sig i flera fall mer om uppslag än färdiga forskningsresultat. Samtidigt spretar bidragen åt många olika håll. Antologin är inte särskilt väl sammanhållen, men det har kanske inte heller varit meningen.

Dag Lindström

Martin Hansson, *Det medeltida Småland: en arkeologisk guidebok* (Lund: Historiska media 2008). 251 s.

Medeltidsarkeologi, eller historisk arkeologi som vi nu säger, är egentligen ett ganska konstigt ämne. Medeltiden har länge setts som den mest uppmärksammade, fascinerande och fantasieggande perioden i Sveriges historia. Medeltid drar storpublik och har så gjort de senaste 30–40 åren. Ämnet historisk arkeologi är numera väl etablerat och producerar alltifrån grävningsrapporter till doktorsavhandlingar. Men ämnet lever knappast alls upp till publikens efterfrågan. Hittills har det saknats såväl ämnesintroduktioner som översiktsverk och guideböcker. Man frågar sig varför?

Om det fortfarande saknas översikter och introduktioner så har det i alla fall äntligen kommit en serie guideböcker som leder den kunskapsförstående allmänheten landskapsvis ut till våra kyrkor, borgar och andra platser. Claes Theliander gjorde ett lyckokast som kom med idén till Historiska media. Västergötland var först ut och exemplet följs upp med Östergötland, Skåne och nu senast Småland. Som författare till guiderna har förlaget engagerat några av landets ledande historiska arkeologer.

Martin Hansson har skrivit smålandsdelen. Verksam vid Smålands museum i Växjö och doktor på Smålands medeltida borgar är han synnerligen väl lämpad för uppgiften. Samtidigt har serien hittat sin form – samma omfång, format, upplägg. Inte stora chanser till egna perspektiv och personliga val kanske. Förutom inledning och avslutning fördelar sig böckerna på avsnitten byar och borgar, städer samt kloster och kyrkor. Framställningen följer med andra ord en traditionell fyrståndsindelning. En enkel översikt över de enskilda volymernas fördelning visar att det finns vissa skillnader; Smålandsdelen lägger större tonvikt vid byar, borgar och städer på kyrkornas bekostnad. I Östgötadelen är det tvärtom borgarna och i Västgötadelen städerna som är underrepresenterade. Kanske kan vi här ana de enskilda författarnas egna preferenser.

Det är alltså fråga om uttalade guideböcker, vägvisare till landskapets kulturmiljöer. Så vitt jag kan se så är valet välgrundat, även om säkert en och annan lokalpatriot saknar just sin dyrgris, det är nog ofrånkomligt. Frågan om de utpekade

sevärdheterna är lätta att hitta till måste jag tyvärr lämna obesvarad. Förlaget har inte velat kosta på sig vägbeskrivningar i guideböckerna. De informativa men översiktliga kartorna är enda hjälpen. I några fall vet jag av egen erfarenhet att det finns skyltar och vägbeskrivningar, i några fall har jag fått kommentarer från bekanta att så inte är fallet. Bristen på synkronisering mellan guideboken och det faktiska mottagandet ute i landskapet kan skapa förvirring och besvikelser.

En av utmaningarna i boken/böckerna är givetvis snedvridningen av källmaterialet, med stor övervikt för överhetens lämningar och underrepresentation för allmogens kulturmiljöer. Det märks att landsbygdsarkeologin, särskilt vad det gäller gårdar och byar, fortfarande är tämligen outvecklad. Samtidigt har arkeologins grannvetenskaper – exempelvis kulturgeografi – kommit långt med att analysera och problematisera landsbygdens kulturarv, genom kartstudier, inventeringar etcetera. Boken ger exempel på äldre kartor och undersökningar av fossil åkermark och ödegårdar. Här finns dock inför framtiden en stor pedagogisk uppgift att göra landsbygdens kulturarv levande och begripligt.

Kanske skulle en lista på begrepp och termer ha varit på sin plats? Det finns en hel del begrepp som är vardagliga för specialisterna, men som inte är självklara för gemene man. Samtidigt tycker jag att de introducerande texterna, inklusive förklarande skisser, exempelvis över den medeltida kyrkan och dess olika delar, fyller de flestas behov. Den löpande texten interfolieras av faktarutor, som på en eller två sidor tar upp vitt skilda ämnen såsom enskilda fyndplatser och företeelser. För min egen del tycker jag att dessa texter nästan är de mest läsvärda och intresseväckande.

Några invändningar är svåra att komma på, ett enda exempel kan dock anföras. Framställningen av den småländska urbaniseringen tar sin utgångspunkt i spännvidden mellan storstaden Kalmar och de knappt urbaniserade orterna Berga och Pata, vilket ger en god bild av stadsväsendets dynamik. Även de traditionella städerna framstår som klart olika, svarande till olika perioders och regioners skilda behov. Stiftsstaderna är dock onödigt torftigt beskrivna. I ett annat sammanhang har jag försökt visa att Växjö under senmedeltiden utvecklades till en biskoplig residensstad enligt kontinental modell, med en stadsdel av kanikgårdar kring domkyrkan och med ett franciskankonvent på den borgerliga stadens motsatta sida. Etableringen av ett råd och andra institutioner, samt utbyggnaden av den närbelägna biskopsborgen Kronoberg, ger en bild av en liten stad med stora ambitioner. Återstår spännande frågor om vem eller vilka som stod bakom detta och varför det skedde just under 1400-talets andra hälft, arbetsuppgifter för framtiden och för ett annat forum än denna guidebok.

Man kan slutligen fråga sig varför det är fråga om *arkeologiska* guideböcker – vad betyder egentligen det arkeologiska perspektivet? Det är inte helt givet, jag har läst recensioner med sura kommentarer kring att arkeologer fuskar på konstvetarnas domäner. Men som presentation av medeltida miljöer och landskap tycker

jag att smålandsdelen, liksom de övriga i serien, fungerar utmärkt. Styrkan i den historiska arkeologin ligger kanske just i helhetsperspektivet på den materiella kulturen, på platserna och landskapet. Indirekt visar böckerna på den historiska arkeologins kärna med ett holistiskt perspektiv på vår historia. Det går att läsa och uppleva historien i landskapet – och där har Historiska medias landskapsserie en stor uppgift att fylla.

Göran Tagesson

Stina Fallberg Sundmark, *Sjukbesök och dödsberedelse: sockenbudet i svensk medeltida och reformatorisk tradition*, Bibliotheca theologiae practicae 84 (Skellefteå: Artos & Norma bokförlag 2008). 308 s.

"Hur kunde sockenbudet gå till i medeltida och reformatorisk tradition?" Frågan löper som en röd tråd genom Stina Fallberg Sundmarks avhandling och ligger till grund för en djupstudie av sockenbudet, alltså då prästen gjorde hembesök och firade nattvard med sjuka och döende. Studiens syfte är att öka vår förståelse av det pastorala handlandet i lokalsamhället och författaren använder sockenbudet som sitt titthål in i det förflutna. Boken innehåller därför en uttömmande beskrivning av sockenbudets utformning, från tidig medeltid till 1500-talets slut, vilken kompletteras med en diskussion kring sockenbudets innebörd. Allt i avsikt att ta reda på hur den reformerade kyrkan förhöll sig till medeltida liturgi och bruk. Avhandlingens disposition följer sockenbudets ordning och de empiriska kapitlen behandlar i tur och ordning vad som kan ha hänt då prästen fick veta att han var väntad, förberedelserna och förflyttningen till den sjuka, själva sjukbesöket och slutligen prästens hemresa. Detta kompletteras med en introduktion av sockenbudet och dess aktörer samt en sedvanlig inledning och avslutande sammanfattning. Undersökningen visar att reformationen inte orsakade några direkta förändringar i sockenbudet, åtminstone inte till det yttre. Däremot kom ritualen att ges en ny tolkning samtidigt som bibelordets betydelse ökade och ersatte de heliga ting – hostia, vigvatten och välsignade ljus – som tidigare haft en central betydelse. Fallberg Sundmark pekar också på likheten mellan mässfirandet i kyrkan och sockenbudet: efter reformationen fick lekmännen även del av det välsignade vinet.

Ambitionen att ge en sammanhållen bild av sockenbudet i den uppsaliensiska kyrkoprovinsens sju stift samt att jämföra hur det såg ut före och efter reformationen är god och angelägen. Få forskare har valt att överskrida historiens fabricerade epokgränser. Fallberg Sundmarks genomgång är grundlig och det empiriska materialet är rikt och varierande. Modet att gå utanför traditionella skriftliga källor och även nyttja bildmaterial och föremål resulterar i ny kunskap om exempelvis smörjelsen. Som historiker reagerar jag dock på avsaknaden av källkritik. Här

föreligger sannolikt en skillnad mellan discipliner, Fallberg Sundmark har ju disputerat i kyrkovetenskap och inte historia, men jag tror ändå att arbetet vunnit på ett resonemang om representativitet, spridning, beroende etc. För det är skillnad mellan det som kan utläsas av ett föremål (vars storlek och utformning begränsade ritualen men där det är mindre sannolikt att alla präster hade tillgång till ett likadant) och skriftliga källor (som föreskriver hur ritualen borde gå till men där det är oklart i vilken grad prästerna följde instruktionerna). Avhandlingens noter antyder att tidigare forskning rymmer källkritiska diskussioner som anknyter till undersökningen. Tyvärr lyfter författaren inte in detta i sin undersökning för att komplettera och komplicera analyserna.

Ett annat bekymmer är undersökningens omfattning i tid och rum. Även här ropar historikern i mig efter en problematisering. Inledningsvis avgränsas studien geografiskt till den medeltida uppsaliensiska kyrkoprovinsen och kronologiskt till perioden från medeltid till 1590-talet (se s. 25) samtidigt som det är förändringarna i samband med reformationen som står i fokus. Ser man studien som en jämförelse mellan medeltida och reformatoriska bruk är det självklart att författaren måste etablera en bild av hur de två traditionerna såg ut. Det sker också, men för beskrivningen av det medeltida hämtas stoffet om sockenbudet från exempelvis Nidaros, Slesvig, Paris och England (för detta exempel, se s. 206). Alltså från ett område som vida passerar den uppsaliensiska kyrkoprovinsens gränser, samtidigt som källor från 1200-tal blandas med material från sent 1400-tal. Trots att källmaterialet vittnar om stor variationsrikedom behandlar författaren medeltiden som en enhet och ignorerar tid och rum som viktiga faktorer. Som läsare får det mig, boken igenom, att brottas med frågan vad materialet skulle säga om hur sockenbudet kan ha gått till om undersökningen istället koncentrerats till kortare tidsrymd i en församling, ett stift eller en kyrkoprovins. Kan det till och med vara så att den medeltida variationsrikedom var så stor att sockenbudet såg i Skara under högmedeltiden skilde sig mer från Vadstena under tidigt 1500-tal, än vad som skiljer vid en jämförelse av Vadstena före och efter reformationen? Någon sådan diskussion för tyvärr inte Fallberg Sundmark. Det hade berikat studien.

Det är en styrka att avhandlingen begränsats till sockenbudet. Valet av denna begränsade del av prästens arbetsuppgifter har möjliggjort en intresseväckande djupstudie och Fallberg Sundmark har utnyttjat detta genom att använda ett rikt och varierat källmaterial. På så vis har hon bidragit till kunskapen om hur det kunde gå till när prästen tog med sig nattvardskärlen och gick ut i sin församling, dvs. om de ritualer och sociala traditioner som rör sjukdom och döende. Som historiker med fokus på döende och deras efterlevande gläds jag över Fallberg Sundmarks avhandling och ser den som ett uttryck för svenska forskares ökade intresse för döden som forskningsfält.

Ann-Sofie Arvidsson

Lára Magnúsdóttir, *Bannfæring og kirkjuvald á Íslandi 1275–1550: lög og rannsóknarforsendur* (Reykjavík: Háskólaútgáfan 2007). 523 s.

Detta är en bok med implikationer långt utöver det konkreta ämnet. Lára Magnúsdóttirs doktorsavhandling om bannlysning på Island under senmedeltiden ger i själva verket en bild av förhållandet mellan andligt och världsligt, eller mer exakt andlig och världslig domsmakt, i Europa under hög- och senmedeltiden. Huvudtesen är att den andliga och den världsliga domsmakten var två likvärdiga och parallella system.

Att man under medeltiden uppfattade svärdet och kyrkan som två parallella grenar av den gudomliga ordningens verkställande på jorden låter kanske inte nydanande. Men även om detta gång på gång sagts, kommer kyrkan i historiska framställningar ändå ofta att ställas upp som ett undantag, som en speciellt privilegierad organisation inom staten. Den allmänna synen i isländsk forskning har, enligt författaren, varit att kyrkan under senmedeltiden trängde in på det världsliga området. I den mer eller mindre medvetet lutheranskt färgade historieskrivningen har man beskrivit hur senmedeltidens kyrka missbrukade bannlysningen i en maktkamp med världsliga intressen, en kamp som utspelade sig inom en nationell ram.

Lára Magnúsdóttir trycker i stället starkt på den romerska kyrkan som en enhet över statsgränserna och tar avstamp i konkordatet i Worms 1122 och den arbetsdelning mellan den andliga och den världsliga makten som sedan, särskilt på laterankoncilierna, arbetades fram i Europa. Det var denna tudelning mellan lika-berättigade parter som stadfästes i det norska riket med konkordatet i Tønsberg 1277 och som då redan hade införts på Island med den nya landslagen och biskop Árnis kristenrätt några år tidigare. Den norska och isländska utvecklingen ses alltså som bara en variant, närmast en enkel tillämpning, av den europeiska. "Island blev en europeisk stat", som hon uttrycker det, genom att införa det kristna dubbelkommandot i samhället.

Författaren menar sig visa att i bannlysningsfrågor följde de isländska biskoparna under senmedeltiden i själva verket den kanoniska rätten till punkt och pricka. Många underliga turer i de väldokumenterade striderna mellan andliga och världsliga hövdingar får sin förklaring om man ser till vad kyrkans rätt stadgade. Särskilt har tidigare forskning ofta förbisett att en rad handlingar i sig ledde till bannlysning utan att biskopen behövde ingripa eller ens kunde förhindra detta. Hon visar också att man överdrivit graden av utstötning ur samhället vid bannlysning; bannlysningen var mer av "parkeringsböter" än "fredlöshet" under senmedeltiden, enligt författaren.

Med sin betoning av det internationella sammanhanget, den kanoniska rättens praktiska betydelse och genomslaget för den tudelade domsmakten kommer Lára Magnúsdóttir med en ny och provokativ syn på nordisk senmedeltid som skulle

förtjäna att spridas på ett för fler läsbart språk. En ren översättning är dock knappast att rekommendera. Avhandlingen är lång och svårläst, med en svåröverskådlig disposition och många omtagningar. Den är heller inte i alla stycken övertygande. Faktum kvarstår att det försiggick intensiva strider mellan kyrkliga institutioner och världsliga stormän under isländsk senmedeltid, strider som rörde gods och makt mer än oenighet om paragrafer i kyrkorätten. Frågan är om senmedeltidens människor var de legalistiska formalister Lára Magnúsdóttir tenderar att skildra dem som. Men hennes utredning av bannlysningsinstitutet, dess utveckling och tillämpning öppnar för många spännande perspektiv.

Harald Gustafsson

Titti Fendin (red.), *Döden som straff. glömda gravar på Galgbacken* (Linköping: Östergötlands länsmuseum 2008). 181 s.

”Detta lämnar ingen oberörd” är den synnerligen välfunna titeln på ett av huvudavsnitten i en ny bok från Östergötlands länsmuseum, som behandlar dödsstraffet i det senmedeltida och tidigmoderna Sverige. Bakgrunden är upptäckten av en avrättningsplats vid Vadstena år 2004, som länge varit bekant för Vadstenaborna, men vars exakta läge under senare tid hade fallit i glömska. Upptäckten i samband med schaktningar för en industrilokal ledde till en antikvarisk skandal och stora delar av avrättningsplatsen kan antas ha gått förlorad innan man hann undersöka den. En arkeologisk räddningsaktion sommaren 2005 innebar att åtminstone 25 begravningar kunde dokumenteras och dateras till perioden ca 1400–1650 och skeletten kunde tas om hand för osteologisk analys.

Döden som straff kan närmast rubriceras som populärvetenskaplig till sin utformning, men det förminskar inte dess värde på något sätt. Detta är gedigen kunskapsförmedling som även fackfolk kan ha nytta av. Tilltalande är väl knappast rätt ord om bokens många utmärkta illustrationer, men de ger ett kraftfullt stöd till textframställningen och man har inte väjt för att söka förmedla vilka hemskheter det var fråga om. Boken har tre huvudavsnitt, författade av en arkeolog, en osteolog och en historiker: Arkeologen Emma Karlsson vid Östergötlands Länsmuseum, själv Vadstenabördig, och den som upptäckte skelettresterna i schaktmassorna och som sedan kom att leda den arkeologiska undersökningen på platsen; osteologen Caroline Arcini vid Riksantikvarieämbetet i Lund, som nu börjar bli en erfaren förmedlare av diverse gräsligheter från förr; och historikern Annika Sandén, som mot bakgrund av sin avhandling från 2005 och med sitt intresse för samhällssyn och normsystem under tidigmodern tid, kan sägas vara sällsynt väl skickad att sätta in avrättningarna i Vadstena i en vidare samhällskontext. Ett längre förord är författat av arkeologen Titti Fendin. En sådan kombination av

författare har tidigare provats med utmärkt resultat i och med publiceringen av en begravningsplats i Olofström från den sista svenska pestepidemin 1710–1711. Samarbeten av denna sort visar på tvärvetenskap när den är som bäst, det vill säga när de olika disciplinernas respektive källmaterial belyser och förklarar varandra och därmed ger fastare underlag för tolkningar.

Emma Karlssons avsnitt behandlar det antikvariska debaclet och redogör kortfattat för undersökningens genomförande och dess arkeologiska resultat. Här finns ett par mycket intressanta iakttagelser. Dels är avrättningsplatsen och dess gravar anlagda på platsen för vikingatida begravningar. En grav från vikingatid undersöktes och flera kan ha gått förlorade i schaktningarna. Dels är de avrättade inte nedgrävda var som helst inom det lilla område som gick att undersöka. Trots att de uppenbarligen begravts vid skilda tidpunkter, så ligger de koncentrerade på ett fåtal punkter (t.o.m. ovanpå varandra), medan ytorna däremellan är tomma. Här anar vi vagt föreställningar som vi ännu bara kan spekulera kring. Karlsson presenterar också det historiska kartmaterial och de skriftliga källor som ringar in den sentida Kvarnbacken som det tidigmoderna Galgebergsgärdet. Det landskapsperspektiv som detta ger är viktigt; en avrättningsplats anlades inte var som helst. Den skulle finnas på avstånd från bebyggelsen men inom synhåll, och gärna intill landsvägen, så att de som passerade skulle ta varning. Därefter går hon igenom vad som är känt om äldre avrättningsmetoder, hur liken behandlades och begravdes. Just sättet att begrava är något som mycket sällan framgår av skriftliga källor, men där arkeologin kan bidra med ny kunskap. De avrättade gavs avsiktligt en ovärdig begravning, de grävdes ner utan hänsyn till väderstreck, utan svepning eller kista, och ofta berövade sina kläder av bödeln, som på detta sätt erhöll en extrainkomst.

Karlsson integrerar intressant nog denna arkeologiska kunskap med idéhistoriska perspektiv på "den onda döden" och "den goda döden" och med en historisk etnologi kring den folktro som förknippades med avrättningsplatser. Således kan förmodade metoder att förhindra gengångare iaktas i det arkeologiska materialet. En grav var täckt av stora stenar och i en annan hade det avhuggna huvudet placerats mellan fötterna för att gengångaren inte skulle kunna nå det. Ben från de avrättade, spikar och flisor ur galgen, eller jord från avrättningsplatsen besatt magiska egenskaper och var attraktiva för kloka gubbar och gummor. Bödeln kunde ofta dryga ut sin magra inkomst med handel med sådana objekt.

Caroline Arcini behandlar i sin text benmaterialet som omhändertogs på Galgebergsgärdet, men hon har också besiktigt ben från några av de övriga arkeologiskt undersökta avrättningsplatserna i Sverige. Också hon diskuterar de olika avrättningsmetoderna och likens behandling, men ur osteologens specifika synvinkel; vilka spår sätter hängning, halshuggning och steglig på skelettet? Av de 25 begravda på Galgbacken vid Vadstena var 24 män och en kvinna, de flesta relativt unga individer. Kvinnan och elva av männen hade halshuggits, medan de övriga sannolikt blivit hängda. Åtminstone en hade utsatts för stegling, eftersom

en krok drivits in i huvudet, som hade hängts upp, androm till varnagel. I ett fall kunde man också konstatera att en individ som hängdes sannolikt hade fått hänga kvar i galgen tills kroppen hade börjat falla sönder, även detta för att skrämma andra till att hålla sig inom samhällets normativa ramar.

Förutom köns- och åldersbestämningar kan osteologen avgöra om den begravda individen varit frisk eller sjuk, välnärd eller undernärd, eller utsatt för skador före avrättningen. I Vadstena tycks de flesta ha varit relativt välnärda, och eftersom de avrättats i unga år har de inte samlat på sig så många skador. En något äldre man hade emellertid ett flertal läkta svärdshugg i kraniet. Möjligen är det fråga om en soldat eller kanske en återfallsförbrytare. En kortväxt man hade märkliga klämskador på fingerbenen, vilket möjligen kan tolkas som att han utsatts för tortyr (tumskruvar). En kvinna hade utsatts för mycket grovt våld endast en kort tid före avrättningen. En halshuggen individ hade uppenbarligen inte mist huvudet i ett enda hugg. Bödeln var inte skicklig nog – eller också var han berusad. Arcinis fina analyser ger drastiska ögonblicksbilder och berättar om hemska öden.

Annika Sandén sätter in dessa hemskheter i ett vidare sammanhang. Hon behandlar samhällets normsystem i äldre tid. Utan att bli apologetisk för ett rättssystem som de flesta av oss finner motbjudande lyckas hon på ett utmärkt sätt beskriva rationaliteten i 1500–1600-talens judiciella tänkande.

Hon betonar ordningen, hedern och tillhörigheten till ett hushåll och en församling som samhällets grundval och hoten mot denna ordning och denna heder, och frånvaron av tillhörighet, som det som rättskipningen fokuserade på. Att vara ogift mor, att vara landsstrykare eller att ifrågasätta den kyrkligt bestämda ordningen kunde vara farligt. Att förvisas från gemenskapen var ett mycket hårt straff, för man hade svårt att upptas i en ny gemenskap någon annanstans. Förvisningen kunde ofta vara ett första steg mot galbacken.

Sandén har hittat många gripande öden i källorna. En som veterligen inte avrättades, men som förvisades från gemenskapen i Vadstena, var studenten Olof, som ville sprida den nya astronomiska kunskapen om planeternas banor. Han förvisades två gånger för sin "planetläsning" vilken betraktades som trolldom. Fallet Olof säger en hel del om det samhälle som behandlas i boken. Till de många starka sidorna hos Sandéns text hör också att hon ägnar en del utrymme även åt bödeln, som levde i ett annat slags utanförskap. Hennes kontextualisering av skeletten på galbacken ger förstående kring, om än inte accepterande av, ett samhälle som vi inte känner igen oss i.

Denna gemensamt arkeologiska-osteologiska-historiska undersökning av dödsstraffet är sannolikt den första i sitt slag i norra Europa och har bidragit med nya kunskaper och en början till en samlad bild av ett mörkt arv. Den kan rekommenderas till alla som har intresse för dessa frågor, men låt oss hoppas att den bara är en startpunkt.

Den tanke som, åtminstone hos mig, dröjde sig kvar längst efter läsningen av

boken, var att 1600-talets rättssystem var rationellt. Att 1600-talet skulle vara ett århundrade då vi kan skönja en begynnande modernitet, som många röster på senare år hävdar (dock ingen i denna bok), är dock inte korrekt. Detta samhälle, som utdömde brutala dödsstraff för lösdriveri och äktenskapsbrott, och till och med förvisade folk för visat intresse för de nya astronomiska kunskaperna, och där man efter avrättningen handlade med de avrättades kroppsdelar som magiska föremål, var allt annat än modernt. 1600-talet må ha varit Bacons, Descartes och Galileis århundrade, men den intellektuella eliten har aldrig ensamt kunnat skapa ett samhälle som präglas av en modernitet, framför allt inte i en periferi långt från tidens lärdomscentra. En sådan uppstår först när större delen av befolkningen gör sig av med vidskepelsen. Karlsson, Arcini och Sandén har lyckats väl med att beskriva ett helt vanligt svenskt samhälle som det tedde sig innan det blev modernt.

Mats Mogren

Erik Petersson, *Den skoningslöse: en biografi över Karl IX* (Stockholm: Natur och Kultur 2008). 333 s.

Karl IX:s historia är en av de mest dramatiska av alla svenska monarkers. Över denne energiske och fullständigt hänsynslöse maktmänniska föreligger nu för första gången en sammanhållen biografi. Det är en påkostad produkt, rikt illustrerad och med ordentliga person- och ortregister. Det händelserika och dramatiska stoffet är i huvudsak väldisponerat och författaren har lyckats med avvägningen mellan att föra den kronologiska berättelsen framåt och att hålla samman viktigare teman. Åtminstone gäller det de första tre fjärdedelarna av boken. Rent stilistiskt fungerar framställningen oftast väl, men det hade inte skadat med lite fler citat som än mer kunde ha framhävt Karl IX:s formuleringsförmåga. Särskilt hans sätt att skälla ut folk är ju ofta mycket underhållande för en sentida läsare.

Det centrala temat är helt naturligt Karls kamp mot dels Sigismund och dels rådsadeln, först under hans tid som hertig och sedermera som kung. Berättelsens styrka ligger också i den detaljerade skildringen av maktspelet inför riksdagarna och av den diplomatiska brevväxlingen. Men i detta ligger också bokens stora svaghet. Författaren har inte utfört någon egen forskning i vedertagen bemärkelse. Istället utgörs biografien av ett kompilat av tidigare forskning.

Av detta följer att framställningen är föga självständig. Trots det kan man ibland ifrågasätta urvalet. Klubbekriget nämns bara i förbifarten och Uppsala möte klaras av på knappt en sida. Det är också anmärkningsvärt att flera viktiga arbeten inte ingår bland referenserna (bland annat saknas hänvisningar till Ingun Montgomery och Heikki Ylikangas). Över huvud taget vilar framställningen ganska tungt på artiklar från Svenskt biografisk lexikon och nyare populärt hållna

biografier. Den biografiska genren innebär givetvis att man arbetar med ett konsekvent aktörsperspektiv. I det här fallet hade emellertid skildringen tjänat på om författaren på ett tydligare sätt hade lyft fram strukturella förhållanden. Varken Karl eller de andra aktörerna kunde fatta vilka beslut som helst. Även under den här tiden var politiken det möjligas konst, och kanske i ännu högre grad än idag var den tidens maktspelare tvungna att ta hänsyn till faktorer utom deras kontroll.

Det här blir särskilt tydligt när det gäller statens organisation och förhållandet mellan kungamakten och adeln. Författaren framhåller med rätta Karls hänsynslöshet mot politiska motståndare. Med eller utan summariska rättegångar lät han avrätta ett 30-tal ledande adelsmän och ännu fler tvingades fly utomlands, främst till Sigismund i Polen. I likhet med sina bröder drog han sig inte för att använda tortyr. Med hjälp av terror och avskräckande exempel försökte han underkiva den adeln som skulle kunna utgöra ett hot mot hans maktställning. Man kan då ställa sig frågan om detta berodde på en personlig läggning, vilken han eventuellt delade med sina bröder. Eller, så kan man ställa sig frågan om vilka val han stod inför och vilka resurser som stod till hans förfogande. Karl saknade nämligen en statlig byråkratisk apparat som kunde fungera oberoende av honom själv. I brist på detta måste han, i likhet med medeltida härskare, sätta sig i personlig respekt hos sina underlydande och skapa informella nätverk genom vilka han kunde göra sin vilja gällande. En kortare diskussion kring statsbyggnadsprocessen skulle ha varit mycket klargörande i det avseendet.

En liknande diskussion skulle även ha kunna göra mycket för att förklara adelns sätt att hantera den expansiva kungamakten. Författaren framhåller att familjer splittrades och att adliga bröder hamnade på olika sidor i konflikterna. Här framträder emellertid ett mönster. När utgången av den politiska kampen var ovisst använde sig även adeln av strategier av medeltida ursprung. Här var det lojaliteten mot den egna ätten som kom i första hand och som var bestämmande för det politiska handlandet. Det måste betraktas som en medveten strategi att placera ut ättens manliga medlemmar på *båda* sidorna i konflikten, för att på så vis försäkra sig om att någon eller några ättemedlemmar hamnade på den vinnande sidan. Dessa skulle då kunna använda sitt förtroendekapital eller inflytande för att verka för en försoning med sina släktingar. Därvid kom oftast de äldsta sönerna, i deras egenskap av framtida huvudmän för sina respektive ätter, att följa den laglige kungen Sigismund. En kort diskussion kring stormannanätverk och förmodernas vasallförhållanden hade här varit klargörande. På så vis skulle det också det nya i systemet ha framträtt, det vill säga det faktum att den tidigmoderna kungamakten krävde underkastelse och lojalitet, vilket gjorde det mycket svårare än tidigare för stormännen att byta sida och sälla sig till de politiska vinnarna.

Trots de här ganska tydliga invändningarna så är det en bedrift av en så pass ung författare (född 1985 enligt pressutskicket) att genomföra ett projekt av den

här storleken. Syftet har väl helt enkelt varit att konstruera en dramatisk berättelse, och som en allmän introduktion till tiden fungerar *Den skoningslöse* ganska väl. Ämnets inneboende dramatik och betydelse gör dock att man hade önskat sig en biografi som använde sig av huvudpersonen och hans strider som ett sätt att fördjupa förståelsen av det sena 1500-talet och det tidiga 1600-talets samhälle. Men en sådan, mer vetenskapligt grundad, biografi över Karl IX och hans väg till makten återstår ännu att skriva.

Peter Ericsson

Maria Sjöberg, *Kvinnor i fält: 1550–1850* (Möklinta: Gidlunds förlag 2008). 236 s.

Som så ofta när det rör sig om goda forskningsuppslag framstår de närmast som uppenbara så fort någon formulerat dem. Detta gäller i allra högsta grad Maria Sjöbergs studie av kvinnors förändrade roll i krig under tidigmodern tid. Med tanke på de minst sagt rudimentära underhållsfunktionerna i de arméer som den framväxande svenska militärstaten satte upp under 1500- och 1600-talen förefaller det närmast som en självklarhet att soldaten inte kunde sörja för sin förplägnad på egen hand. Att man därför tog med sig det rådande hushållssystemet även i fält framstår vid närmare eftertanke som en given lösning. Det faktum att den militärhistoriska forskningen i stor utsträckning bortsett från denna aspekt av fälttågen blir därmed ett exempel på hur våra egna föreställningar många gånger styr vårt sätt att närma oss historien.

I *Kvinnor i fält* tar sig Maria Sjöberg an frågan om hur det gick till när kvinnorna skiljdes från fälttågen och hon söker även en förklaring till denna förändring. Centralt för undersökningen är kvinnornas närvaro i fält i egenskap av hustrur, vilken kan kopplas till hushållssystemet. Enligt Sjöberg präglades 1600-talets arméer av två olika organisationsformer, dels den rent militära organisationen vilken byggde på ett slags homosocialitet, dels hushållssystemet vilket hade sin grund i äkten-skapet. Frågan för studien är framförallt varför denna ordning förändrades. Med hjälp av i första hand berättande källor, men även normativt material och rättsfall, tecknar författaren en utveckling från 1600-talet, då hustruns närvaro i fält sågs som en självklarhet, till det tidiga 1800-talet, då gifta kvinnor i stor utsträckning hade skiljts från den militära verksamheten och ersatts av yrkesarbetande kvinnor (sjuksköterskor, tvätterskor, kokerskor, etcetera). I denna utveckling pekas i synnerhet tiden för det stora nordiska kriget ut som en viktig period, eftersom kvinnors närvaro i fält då ifrågasattes allt mer.

I sina försök att förklara den aktuella utvecklingen förnekar Sjöberg i och för sig inte de gängse förklaringsmodellerna, som utgår från ekonomiska faktorer och statens organisation, men hon menar samtidigt att dessa förklaringsmodeller måste kompletteras med mer av kulturalanalys. I detta sammanhang framhålls

framförallt det faktum att skillnaderna mellan könen under 1800-talet allt mer kom att ses som en artskillnad i stället för en gradskillnad. Vidare menar Sjöberg att staten också bidrog till att understödja soldatfamiljernas praktik – genom att tillåta soldathustrur i fält under 1600-talet och genom ersättning till den hemmavarande familjen under 1800-talet – i syfte att stärka äktenskapet som institution. Detta vurmande för äktenskapet hade framförallt sin grund i ett försök att stävja osedligheten bland soldaterna. Intressant nog innebar detta att även den ogifta kvinnan kom att spela en viktig roll för de militära myndigheterna, ofta i rollen som ett hot mot de påbudna formerna för könsumgänge.

En viktig slutsats av studien är också att vår tids uppdelning av verksamhet i civil respektive militär verksamhet bidragit till att underskatta kvinnornas betydelse för äldre tiders krigsansträngningar. Sjöberg poängterar här särskilt att tydliga gränser mellan militärt och civilt är en tämligen sen tillskapelse och att användningen av dessa distinktioner på ett äldre material försvårar vår möjlighet att förstå den tid som undersöks.

Trots de förtjänster som här anförts är *Kvinnor i fält* inget oproblemiskt verk. Studiens akilleshäl utgörs framförallt av bristen på källmaterial, vilket bland annat tvingat författaren att föra långtgående diskussioner rörande hur frånvaron av källmaterial skall tolkas under olika epoker. Under tidigt 1600-tal ses frånvaron av kvinnor i källmaterialet som ett uttryck för att deras närvaro var så självklar att den inte behövde nämnas, medan bristen på liknande uppgifter i material från slutet av 1700-talet och framåt betraktas som ett tecken på att kvinnorna i allt högre grad stannade kvar hemma. Sjöbergs argumentation i dessa avseenden framstår i och för sig som plausibel, men den visar trots allt på de problem som bristen på källmaterial utgör. Intressant nog påverkar det faktum att kvinnors närvaro i fält inte satt några djupare avtryck i det bevarade källmaterialet också Sjöbergs framställning. För trots att boken handlar om kvinnor i fält är kvinnorna ofta osynliga även här. I stället blir det framförallt genom de män som skapat källmaterialet som vi kan skymta själva studieobjektet.

Oaktat de brister som här påpekats utgör *Kvinnor i fält* en mycket läsvärd och intresseväckande bok, vilken förhoppningsvis kan leda vidare till ny forskning på området. Tack vare Sjöbergs studier vet vi nu också att 1700-talet utgör den period då familjen frikopplades från krigsorganisationen i Sverige. Bristen på såväl berättande källor som normativt material rörande denna förändring gör dock att man fortsättningsvis borde söka efter andra vägar för att undersöka denna utveckling. Möjligtvis skulle ett mer systematiskt utnyttjande av kameralt material kunna göra att vi når längre i denna fråga.

Esbjörn Larsson

Peter Ullgren, *Det stora nordiska kriget 1700–1721: en berättelse om stormakten Sveriges fall* (Stockholm: Prisma 2008). 372 s.

Karl XII och hans tidevarv är troligen utan konkurrens det mest omskrivna ämnet i svensk historia. Och det är väl berättigat: Det stora nordiska kriget är den största och mest katastrofala konflikt som Sverige utkämpat och efter freden hade riket genomgått flera omstörtande omvandlingar; såväl politiskt som ideologiskt innebar kriget nämligen ett radikalt epokskifte. Ändå har det fram tills nu inte utkommit någon övergripande monografi om det stora nordiska kriget. Varför?

Det är nog svårt, om inte rentav omöjligt, att i en bok begripliggöra drygt två decennier av krig som innefattade ett stort antal stater i Nord- och Östeuropa. Förutom de militära och diplomatiska händelsernas virrvarr förutsetts historikern idag dessutom anlägga kultur- och socialhistoriska perspektiv på krigsskildringen. Käll- och forskningsläget är gigantiskt, inte bara i Sverige utan internationellt. Outforskade områden saknas inte heller. Alla dessa svårigheter till trots har historikern Peter Ullgren försökt sig på att sammanfatta kriget i en enda volym.

Ullgrens uttalade tillvägagångssätt är att kombinera en helhetsbild av kriget med den mikrohistoria som står att finna i soldatbrev, dagböcker och journaler. Metoden är i sig förtjänstfull då de många anekdoter och människoöden som berättelsen berikas med tenderar att liva upp en annars stel översiktshistoria. Risken finns dock att den stora historien försvinner helt, vilket utelämnar läsaren åt ett gytter av händelser och personer utan klart samband med historiens breda linjer. Den här boken är ett mycket bra exempel på ett sådant misslyckande, där själva ämnet för boken – kriget – har fallit bort till fördel för en ostrukturerad mångfald av detaljer. Den balans mellan helhet och enskildhet som nödvändigt måste bära upp en sådan här berättelse existerar inte. Genomgående är boken dessutom anhopad av referat – friskt hävade ur de många tryckta karoliniska dagböckerna – ofta i form av stora blockcitat staplade efter varandra. De påminner inte sällan mer om strödda forskningsexcerpter än om ett bearbetat bokmanus.

Ullgren tycks djupt fascinerad av den tidigmoderna tidens plågor. Med förkärlek för alla detaljer som med dagens synsätt kan anses eländiga bjuds läsaren på en tröttsam kavalkad av strapatser och lidanden utan slut. Snart sagt varenda väg som karolinerna trampar fram är gyttjig, dyig, lerig eller isig, och det tycks inte finnas ett enda skavsår som är för obetydligt att skriva några rader om. Ullgrens rika inlevelseförmåga gör honom dock skyldig till många överdrifter och anakronismer, och ibland försvinner han iväg i märkliga och ovidkommande resonemang, som när han på ett ställe uppehåller sig kring Magnus Stenbocks "erotiska äventyr" (s. 73f.) eller när han efter en fältslagsskildring lär oss "att tidsresor i fysisk bemärkelse är omöjliga" (s. 171).

Boken lider på det stora taget av ett märkligt och – jag vågar i sammanhanget

använda ordet – infantilt språkbruk. Till stor del beror detta förmodligen på den uppenbart stora men obesvarade kärlek som Ullgren hyser till militärhistoria. Från terminologi till regementsorganisation och stridssätt råder uppenbara brister i fackkunskap som till stor del undergräver mitt förtroende för bokens generella innehåll. Texten kryllar av stavfel, missförstånd och inkonsekvenser, och manuset tycks ha genomgått minimal korrekturläsning. Genomgående har olika stavning av person- och ortnamn använts, vilket ger ett hafsigt intryck. Mest besvärande är dock inkonsekvenserna i citeringen. Vissa citat har originaltextens stavning i behåll, medan den har moderniserats i andra. Några citat har hanterats ganska vårdslöst vilket fått till följd att originaltydelsen ändrats, och en del äldre ord har dessutom givits felaktiga förklaringar inom hakparentes. *Palatinaterna* förklaras till exempel vara ”vissa inhemska patriotiska trupper”, när det i själva verket är den latinska termen för ett polskt län, ett vojvodskap. Det skulle bli alltför vidlyftigt att här gå in på bokens alla sakfel och missuppfattningar då dessa med lätthet kan räknas i hundratal.

En snabb blick på den omotiverat korta litteraturlistan, där sex av sammanlagt 47 poster är Ullgrens egna, visar på allvarliga brister. Viktiga arbeten av framstående forskare som Stig Backman, Nils Herlitz, Gustaf Jonasson, C. O. Nordensvan, Carl von Rosen, H. E. Uddgren med flera saknas helt. Detta har fått till följd många unika men fullständigt felaktiga tolkningar, som att Karl XII i sitt beslut att tåga in i Polen skulle ha påhejats av kungens politiska rådgivare. Att förhållandet i verkligheten var precis tvärtom är ett erkänt faktum som dessutom tydligt framgår av flera källor, till exempel Cederhielms och Hermelins brev, som finns upptagna i Ullgrens källförteckning.

Helhetsomdömet är ytterst nedslående. Uppenbarligen behärskar inte Ullgren sitt ämne och utan grepp om de stora händelserna i sig blir berättelsen utifrån gräsrötsperspektivet rätt så intetsägande. Något referensverk över det stora nordiska kriget kan den här boken aldrig bli, och sammanfattningsvis kan därför konstateras att ett sådant fortfarande saknas.

Oskar Sjöström

Oskar Sjöström, *Fraustadt 1706: ett fält färgat rött* (Lund: Historiska media 2008). 336 s.

Skildringar av historiska slag har i Sverige under de senaste 20 åren utvecklats till en egen, tämligen förutsägbar genre. Framställningen följer en mall, som i och för sig är logisk. Det aktuella slaget sätts först in i ett sammanhang. Kriget, fälttåget och förhållanden vid arméerna skisseras. Sedan följer vanligen en traditionell militärhistorisk genomgång av fältherrarnas taktiska dispositioner och hur striden därefter utvecklas. Skildringen ges genom att man samtidigt använder sig av

utdrag ur dagböcker och relationer, för att läsaren i någon mån ska kunna sätta sig in i enskilda soldaters och officerares upplevelser på slagfältet.

Oskar Sjöströms bok om slaget vid Fraustadt 1706 följer den mallen. Men framställningen är ändå en positiv överraskning. Här får läsaren följa hur en svensk armé under Carl Gustav Rehnskiöld besegrade en sachsisk/rysk armé under befäl av Johann Mathias von der Schulenburg. Slagets betydelse låg i att det öppnade vägen för den svenska fältarmén att tåga in i Sachsen och därmed tvinga August II, kurfurste i Sachsen och kung i Polen, till freden i Altranstädt. Detta gjorde det i sin tur möjligt för Karl XII att, med ryggen fri, under sensommaren 1707 vända de svenska stridskrafterna mot Ryssland.

Styrkan i Sjöströms skildring ligger till stor del i perspektivet. Genom att författaren växelvis skildrar båda arméerna, där den sachsiska militärledningen och sachsiska soldater ägnas väl så stor uppmärksamhet som sina svenska motsvarigheter, undviker han på ett föredömligt vis den vanliga ensidigheten i framställningen. Detta har blivit möjligt genom att Sjöström har utfört ett omfattande arbete i tyska arkiv och använder sig av tyska källor. Berättelsen tyngs inte heller av någon anakronistisk patriotism. Detta sagt med förbehållet att skildringen av August II och von Schulenburg är såväl mer ingående som mer kritisk än den av Karl XII och Rehnskiöld.

Bakgrunden till slaget, och framför allt till det sachsiska fälttåget, ges en fyllig beskrivning. Det tar författaren ungefär halva boken att komma fram till själva slagfältet. I synnerhet skildringen av livet i fält tillhör bokens bästa delar.

Den kanske allvarligaste invändningen berör själva förutsättningarna för det tidiga 1700-talets krigföring. Sjöström visar att han är medveten om logistikens betydelse för fältherrarnas val av marschriktningar och försörjningsområden, men modern krigshistorisk forskning visar att logistiken utgör själva medlet att besegra fienden. Här kunde framställningen med fördel ha fördjupats genom referenser till exempelvis Jan Lindegrens, Christer Kuvajas och Martin Hårdstedts arbeten. Möjligen skulle man också kunna tänka sig en mer utförlig genomgång av det strategiska förhållandet mellan Rehnskiölds armé i väster och huvudarmén i öster under kungen själv. Därvid kunde även betydelsen av Karl XII:s framgång med att svälta ut en hel rysk armé vid Grodno året innan ha framhållits.

På två viktiga punkter avvisar Sjöström myter i eftermälet av slaget. Den första myten gäller massakern på de tillfångatagna ryssar (eller snarare soldater i rysk uniform) som hade vänt sina vita uniformer ut och in, så att de med sina röda foder skulle kunna framstå som sachsare. Författaren visar att deras antal – från Voltaires Karl XII-biografi och framåt – har överdrivits kraftigt och att det i själva verket rörde sig om cirka 500 man. Han försöker också förklara att förfarandet inte var något exceptionellt i sin samtid. Och det må så vara, att förklara något innebär ju inte nödvändigtvis att man ursäktar det.

Den andra myten handlar om att slaget vid Fraustadt skulle vara planerat och

genomfört av Rehnskiöld som en dubbel omfattning, med den kartagiske fältherren Hannibals taktik från slaget vid Cannae år 218 f. Kr. som förebild. Den myten härstammar från generalstabens och Carl Bennedichs stora verk *Karl XII på slagfältet* från 1918 och avspeglar en vilja att få svenska fältherrars taktiska dispositioner att passa in i den vid den tiden förhärskande doktrinen om hur militära operationer bäst utfördes. Istället visar Sjöström att Rehnskiöld ställde upp sin armé på en traditionell linje. Det faktum att det svenska kavalleriet lyckades överflygla den sachsiska armén på båda flankerna berodde på att de tvingades gå runt eller från sidan bryta igenom de båda byar, i vilka den sachsiska slaglinjen var förankrad.

Rehnskiölds stora förtjänst bestod enligt författaren i att han några dagar tidigare inte hade gått till angrepp mot den sachsiska hären som då stod i fördelaktig position. I stället lät han armén retirera och lockade fienden att följa efter, varefter han levererade batalj i en terräng som han själv hade valt. Men detta hade också varit en chanstagnation. von Schulenberg kunde ha gått runt Rehnskiölds armé, och alla svenska stridskrafter i Polen hade då befunnit sig i ett mycket prekärt läge. När slaget väl hade tagit sin början hade Rehnskiöld små möjligheter att påverka händelseförloppet. Författaren framhåller i stället att flera underlydande svenska generaler tog egna initiativ, något som starkt bidrog till slagets utgång.

Sammantaget har Oskar Sjöström presterat en välskriven, läsvärd och klargörande bok om ett av de mer kontroversiella slagen under det stora nordiska kriget. En bok som faktiskt tål en jämförelse med de bästa i sin genre.

Peter Ericsson

Clive Emsley, *Crime, police & penal policy: European experiences 1750–1940* (Oxford, Oxford University Press 2007). 285 s.

Den engelske historikern Clive Emsley hör till de mer produktiva forskarna inom polishistoria, brottslighetens och den sociala kontrollens historia. Förutom medverkan i en rad antologier riktade till en internationell publik har han publicerat flera böcker främst om brittisk historia, till exempel *Crime and society in England 1750–1900* och *The English police: a political and social history*, men han har även skrivit om europeisk historia i komparativa perspektiv under 1700- och 1800-talen.

Han senaste bok kom 2007: *Crime, police & penal policy: European experiences 1750–1940*. Det är en bred skildring av hur rättssystemet, lagstiftningen, straffformerna, kriminaliteten och polisväsendet förändrades under denna tid. Tyngdpunkten ligger på engelska, franska och tyska förhållanden men boken berör även utvecklingen i Syd- och Centraleuropa samt i mindre utsträckning även Skandinavien och Ryssland. Emsley diskuterar också hur den moderna krimino-

login utvecklats som vetenskap liksom hur press och populärlitteratur skildrat kriminaliteten. Det är således ingen liten uppgift Emsley tagit sig an. Men på det hela taget har han lyckats väl. Han har dessutom hållit sig inom ett rimligt format om knappt 300 sidor, och boken är relativt lättläst.

Emsleys egen motivering till detta breda anslag är att de förändringar han skriver om visserligen redan är rätt kända i sina huvuddrag, men att det mesta som hittills skrivits har inriktat sig på utvecklingen i en nationell eller till och med regional/lokal kontext. Till detta kan tilläggas att mycket av forskningen har berört en mer avgränsad tidsperiod och framförallt har den ofta inriktats på en mer avgränsad tematik som till exempel brottslighetens förändring, polisens utveckling eller fängelseystemets framväxt. Här får vi dock en bred översikt som försöker ta ett mer samlat grepp om hela detta forskningsfält. Dessutom gör Emsley intressanta jämförande analyser och beskrivningar av likheter och skillnader i utvecklingen mellan olika länder.

Utgångspunkten tas i de välkända förändringarna som följde under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet i spåren av upplysningen med mildare lagar, färre och mindre brutala kroppsstraff, nya straffformer som fängelser och deportationer samt ett nytt kriminologiskt tänkande kring vad brottsligheten berodde på och hur den skulle kunna åtgärdas. Därefter behandlas en rad olika teman. Både det äldre förmoderna polisväsendet och den moderna polisens framväxt i olika europeiska länder under andra halvan av 1800-talet diskuteras relativt utförligt. Straffrätten och fängelseutveckling behandlas också, liksom de omdiskuterade förändringarna av brottslighetens karaktär och omfattning där mycket pekar på en minskad (eller i varje fall förändrad) våldsbrottslighet och en ökad egendomsbrottslighet.

Intressantast är kanske de avsnitt som behandlar det kriminologiska tänkandets utveckling, det vill säga hur olika former av kriminalvetenskap växte fram. Det är ett komplext skeende som delvis tycks ta sin början med att man börjar föra kriminalstatistik i början av 1800-talet. Statistiken över antalet brott av olika slag gjorde nämligen att brottsligheten som samhällsproblem blev betydligt mer påtaglig och mer synlig men då också möjlig att kanske förändra (eftersom brottsligheten tycktes variera). De välkända föreställningarna om brottslingen som hörande till en farlig underklass eller en kriminell subkultur fanns förstas kvar länge men kompletterades mer och mer av ett intresse för brottslingens person och de faktorer som gjorde att individen hemfaller åt kriminalitet. En rad experter började medverka inom rättsväsendet, och vetenskapsgrenar som kriminalteknik och rättspsykiatri började utvecklas.

Boken slutar inte som många andra verk i början av 1900-talet utan följer utvecklingen in i mellankrigstiden. I de avslutande kapitlen diskuteras hur första världskriget och den efterföljande framväxten av totalitära stater i Tyskland och Sovjet påverkade polisen, brottsligheten, kriminalpolitiken med mera.

Emsleys syfte har uttalat varit att ge en bred och kronologisk skildring av de stora förändringarna från slutet av 1700-talet. Som sådan är boken utomordentligt läsvärd och matnyttig. Särskilt värdefullt är det med de många historiska exemplen från olika länder, de jämförande analyserna och de många referenserna till speciallitteratur från olika länder och kring olika teman. Boken är också försedd med en kommenterande bibliografi. Den som vill läsa mer om de stora teorierna och de djärva tolkningarna har däremot mindre att hämta i denna bok. Visserligen nämns både Norbert Elias och Michel Foucault i inledning och avslutning och olika tolkningar eller synsätt refereras. Men Emsleys syfte har inte främst varit att diskutera teorier och tolkningar som kan förklara de stora förändringarna.

Björn Furuhausen

Kari Tarkiainen, *Sveriges Österland: från forntiden till Gustav Vasa. Finlands svenska historia, 1* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Atlantis 2008). 334 s.

Historikern och arkivmannen Kari Tarkiainen, Finlands riksarkivarie från 1996 till pensioneringen 2003, utgav på 1990-talet tvåbandsverket *Finnarnas historia i Sverige*, som täckte perioden från medeltiden till andra världskriget. Hans senaste bok är en sorts pendang då den behandlar den svenska kulturen i Finland från forntid till Vasatid. Boken är första delen i ett planerat fyrbandsverk med Nils Erik Villstrand, Max Engman och Henrik Meinander som övriga författare.

Låt det med en gång vara sagt: som handbok betraktad är den inget mindre än imponerande. Den är fokuserad, problemorienterad och källkritiskt resonerande. Slutsatserna är genomgående väl avvägda i de fall sådana dras. I komplicerade och omtvistade frågor nöjer sig Tarkiainen ofta med att redovisa de olika uppfattningarna utan att själv ta ställning.

Det skall också poängteras att det är en långtifrån okomplicerad materia Tarkiainen behandlar. Att skriva en historia med "etniskt perspektiv" (s. 282) är både vetenskapligt och etiskt vanskligt. Etnicitetsforskning belastas av tvivelaktiga syften i det förflutna och denna typ av studier kan missbrukas och ge luft åt ovädrade åsikter ännu i vår samtid. Just av det skälet är det emellertid viktigt, menar jag, att frågorna tas på allvar av forskningen. Hur skall det då göras på ett seriöst sätt? Tarkiainen poängterar i förordet att alla begrepp och benämningar som krävs för att göra framställningen begriplig samtidigt blir mer eller mindre anakronistiska. Tarkiainens lösning, "att skriva på gehör" (s. 8), kan förefalla teoretiskt föga djupsinnig, men framstår både stilistiskt och analytiskt som väl genomtänkt. Faktum är att hans kortfattade resonemang (s. 13) om vad

en medeltida svensk boende i Finland kan ha känt för etnisk eller regional hemmahörighet är den kanske enklaste och bästa förklaringen i sitt slag jag läst.

Historien tar avstamp i en fjärran forntid, långt före den senaste istiden. Vad kan den perioden ha med "svenskhet" att göra, kanske någon frågar. Inte mycket. Här handlar det om hur olika folk och kulturkretsar kommit och gått, mötts och blandats med varandra. Av såväl arkeologiska fynd som genetiska spår går det att i någon mån följa hur dessa rörelser sett ut. Frågan om Nordens äldsta befolkning har dryftats i olika mer eller mindre infekterade sammanhang. Från Tarkiainens skildring lär man att skandinaver, finnar och samer har olika genetiska ursprung, men att folkens rörelser har varit så många och böljande att frågan om gruppernas rumsliga koppling till Finland i realiteten är omöjlig att besvara. Våldigt få, om ens några, områden uppvisar en befolkningsmässig kontinuitet över längre tider. Sålunda har också de skandinaviska influenserna gått i vågor i Finland under forntiden. De första skandinaverna absorberades sannolikt av omgivningen och vid medeltidens ingång var den materiella kulturen från Bottenvikenkusten och nedåt enhetligt finsk.

De svenskar som utgjorde begynnelsen av nutidens Svenskfinland anlände i samband med att området införlivades med sveakungarnas välde under 1100- och 1200-talen. Flyttvägorna hade demografiska orsaker, men var förmodligen centralt dirigerade. En stark indikation på samlade rörelser relativt sent i tiden är frånvaron av svenska hedniska ortnamn. Alla svenska ortnamn i Finland har kristna allusioner eller anspelar på ägo- eller naturförhållanden. Att flyttningarna hade samband med korståg är däremot inte alltid tydligt. Kristnandet av Finland skedde huvudsakligen västerifrån, men processen måste ha varit långdragen och inte alltid våldsamt. I huvudsak tycks finnar och svenskar ha samsats, inte minst för att bosättningarna skedde i kusttrakter som tidigare varit obebodda.

"Under Sveriges expansion till Finland växte finnarna naturligt ihop med det rike som var i färd med att bildas, så att de betraktades som dess fullvärdiga medlemmar, inte annorlunda än svenskarna", skriver Tarkiainen (s. 285). Men i motsats till den samtida expansionen i Norrland var Finlands inkorporering våldsamt, detta på grund av rivaliteten med Novgorod. De många borgar som byggdes i Finland – och som saknas i Norrland – fungerade främst som stödjepunkter mot yttre fiender men även mot den omgivande befolkningen.

Under medeltiden besattes de högsta ämbetena i Finland huvudsakligen av svenskar, som endast tillfälligt befann sig i landet. Från 1500-talet började Finland dock få en inhemska ämbetsmannaklass. Detta verkade paradoxalt nog integrerande eftersom Finland allt mer kom att likna rikets västra delar och de nya eliterna sökte förbindelser med varandra. På det viset var Vasatiden riksbbyggande även i Finland.

Om någon kritisk synpunkt skall framföras är det att bild- och framför allt kartmaterialet är dåligt integrerat med texten. Vad slags bevis majranunkeln

spridning ger (s. 139) eller hur kartan "Kvinnors ballader: utbredning" (s. 229) skall tolkas ger sig inte automatiskt och förklaras heller inte i omgivande löptext. Några fel värda att nämna har jag inte funnit, däremot reagerar jag på att Tarkiainen utan vidare accepterar *jus primæ noctis* som ett historiskt faktum i Baltikum (s. 91). Att feodalherren på sina håll skulle ha haft lagligt tillträde till den nygifta bondhustrun i bröllopsängan avskrivs av flertalet historiker som en vandrings-sägen. Detta är hur som helst petitesseer i ett på alla sätt utomordentligt arbete.

Jonas Nordin

Henrik Knif (red.), *Biografiskt lexikon för Finland, 1: svenska tiden* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Atlantis 2008). 775 s.

Mellan 1993 och 2007 verkställde Suomen Historiallinen Seura (Finska historiska samfundet) och Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Finska litteratursällskapet) arbetet med en finsk nationalbiografi, *Suomen kansallisbiografia*. Detta var Finlands största historiska projekt någonsin och arbetet med de 6 000 biografierna involverade omkring 700 författare. Nationalbiografien lanserades i en nätversion 1997 och verket gavs ut i bokform i tio band 2003–2007.

Detta omfattande arbete har legat till grund för en reducerad, bearbetad och i somliga fall kompletterad svenskspråkig variant: *Biografiskt lexikon för Finland*, planerat till fyra volymer. Antalet artiklar har i den svenska utgåvan minskats till omkring 1 600; i gengäld har en del nya biografier tillkommit, främst över gestalter tillhörande Finlands svenska kultur. Bidragen har också bearbetats för att bli mer tillgängliga för läsare utanför Finland. Medan det finskspråkiga verket är uteslutande alfabetiskt ordnat är dess svenskspråkiga motsvarighet epokindelad. Band 1 omfattar tiden före 1809, band 2 storfurstendömet och band 3–4 självständighetstiden.

I en tid då allt fler historiker framhåller nationalstaten som en konstruerad analysram kan ju ett särskilt biografiskt lexikon för Finland före 1809 framstå som övermåttan förlegat. Tveklöst ligger det också något konstruerat i urvalet. I gengäld kan sägas att historia inte bara är det som skedde där och då, det är även det som sker här och nu. Den finländska nationella ramen kan därför te sig anakronistisk men är icke desto mindre en levande realitet. De svenskar som föddes eller verkade östanhavs före 1809 har således kommit att förknippas med hemlandet och ses därför som mer relevanta när republiken Finland beskådar sin historia. Men att ge efter för denna realitet bidrar också till att cementera en förenklad bild av det nationella förflutna.

Synpunkter av detta slag har redaktionskommittén, under ledning av Henrik Knif, utan tvekan haft under övervägande – och likvisst bortsett från. Den fin-

ländska kopplingen känns onekligen krystad när skalden Sophia Elisabeth Brenner bereds plats med följande motivering: "Hon var av tysk-svenskt ursprung men har genom sitt äktenskap med Elias Brenner, född i Österbotten, anknytning till Finland". Till hennes inkluderande har sannolikt även bidragit utgivarnas strävan, uttryckt i förordet, att bereda kvinnor större utrymme än som varit vanligt i äldre biografiska uppslagsverk. För att tillgodose dessa dubbla intressen har man uppenbart tvingats göra ganska långsökta kopplingar: "Sophia Elisabeth Brenner blev även känd i Finland. Hennes man var mån om att betona sitt österbottniska ursprung. Hans hustru antog, i strid med dåtida sed, sin makes efternamn. [...] Bland hennes dikter återfinns sådana som är tillägnade personer i och från Finland".

Varje artikel inleds med en sammanfattande ingress och avslutas med formella uppgifter om den biograferades namnbruk, levnadsdata och familjesituation. För konstnärer, författare och andra skapande andar anges viktigare produktion. Avslutningsvis följer käll- och litteraturanvisningar. I det redaktionella förordet framhålls att artikelförfattarna haft lösa förhållningsorder och att de biografiska texterna därför fått skiftande infallsvinklar, som avspeglar författarens personliga ingång till vederbörande person. Biografierna är relativt utförliga – minst en sida dubbelspaltig och litet satt text – men till omfång och anslag är verket mer att jämföra med *Svenska män och kvinnor* än med *Svenskt biografiskt lexikon*.

Bland de biograferade återfinns inte bara personer som fötts eller verkat i Finland (och därmed Sverige); där finns även de som på andra sätt ingår i det kollektiva förflutna eller format bilden av Finland. Till de senare hör den italienske resenären Giuseppe Acerbi, som författade en mycket läst skildring av sin resa till Nordkap 1798–1799. Till de förra hör den ryske generalen Friedrich Wilhelm von Buxhoevden, som ledde ockupationen 1808, och Rysslands kejsarinna Katarina II. Det kan ju förvåna att hon uppträder i ett biografiskt lexikon för Finland. Motivet är att hon härskade över Gamla Finland, det vill säga de östfinska landsdelar som avträdde till Ryssland 1721 och 1743, fortfarande alltså en nationell om än inte helt gängse rationalitet. Ambitionen att bioграфera alla Finlands regenter och statschefer är i det avseendet konsekvent genomförd.

Hur vida urvalskriterier man än ställer upp kommer skilda brukare ofrånkomligen att sakna olika personer. Själv sörjer jag att Adam Fredenstierna utelämnats. Han föddes i Viborg och var en av författarna till 1720 års regeringsform – faktiskt den ende som efterlämnat vittnesbörd om tillkomstprocessen. Han presiderade i Åbo hovrätt 1758–1768 och var en ledande mösspolitiker. Mest omtalad är han dock för det "oförgripliga utkast" varmed han 1749 ville locka Elisabet I att attackera Finland och där låta sammankalla en lantdag som skulle få överväga landets framtida ställning. Nog hade han väl platsat även i det begränsade svenska urvalet!

Invändningar av detta slag kan naturligtvis adderas i oändlighet. Till sist

likväl slutsatsen att sådana här arbeten är ofantligt nyttiga och kommer att nyttjas flitigt och under lång tid. *Biografiskt lexikon för Finland* utgör inget undantag från den regeln.

Jonas Nordin

Margareta Brundin & Magnus Isberg (red.), *Maktbalans och kontrollmakt – 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv* (Stockholm: Sveriges riksdag 2009). 597 s.

När 1809 års författning gick i graven och ersattes av 1974 års regeringsform försvann världens näst äldsta skrivna grundlag. Onekligen är det en skapelse – som bland annat introducerade idag självklara företeelser som tryckfrihet, justitieombudsman och utskottsväsende – väl värd att fira och uppmärksamma. I föreliggande jubileumsantologi tar 14 författare, från olika akademiska ämnesdiscipliner, upp ämnen som mer eller mindre handlar om 1809 års författnings historiska dynamik.

Konstitutionsutskottets memorial om 1809 års regeringsform inleds med resonemang om att "Fäderneslandets wådor" tvingat Konstitutionsutskottet att snabbt, och kanske inte alltid så grundligt, författa en ny regeringsform. Historikern Mats Hemström skriver inledningsvis om den säkerhetspolitiska bakgrunden till skeendet 1809–1810; hur utsatt Sverige var våren 1809 med att Finland förlorats; hur ryska trupper stod på svensk mark i Västerbotten och hur dansk-franska styrkor hotade västerifrån. Det är en viktig bakgrund för förståelsen av varför kungen Gustav IV Adolf störtades och för att en ny regeringsform måste införas.

I Konstitutionsutskottets memorial fastslås vidare att regeringsformen är skriven i samklang med det "outplånliga Svenska individuella lynnet af manlig stolthet". Historikern och statsvetaren Max Edling behandlar huruvida den amerikanska konstitutionen från 1778 influerade konstitutionsförfattarna på något sätt. Han visar, liksom tidigare forskning, att det inte finns några uttryckliga hänvisningar till de amerikanska förhållandena, även om man ställdes inför liknande problem vad gäller till exempel maktindelning och kontroll. Jag hade gärna sett mer av en konstruktiv jämförelse mellan hur man i Sverige och USA hanterade liknande konstitutionella dilemman utifrån olika typer av samhällen och samhällsproblem. Då hade Edlings artikel haft en tydligare funktion i antologin.

Politiska honnörsord i samtiden var bland annat medborgare, allmän opinion och nation. Det framkommer tydligt i konstitutionsutskottets memorial, där det många gånger hänvisas till dessa modebegrepp, vars betydelse var långt ifrån givna. Historikern Anders Sundin ger begreppen en närmast magisk innebörd och anser dem avgörande för skeendet i det politiska handlingsutrymme som uppstod i förändringsfönstret som det konstitutionslösa politiska läget 1809 onekligen innebar. Jag är skeptisk till detta synsätt. Visserligen är diskurserna och begreppen intressanta

att studera utifrån hur man försökte legitimera och förklara olika personers och grupperns intressen; men de är av sekundär betydelse då man ska gå till botten med innehållet i regeringsformen och ambitionerna att undvika frihetstidens partistyre och enväldets despoti. Då är det mer relevant att ta spjärn mot det prekära politiska och ekonomiska läge som Napoleonkrigen försatt Sverige i åren 1808–1809 samt olika sociala grupperns materiella intressen och utgångspunkter.

En central fråga för konstitutionsutskottet var hur förhållandet mellan konungen och riksdagen skulle gestaltas. Det gällde att fortsättningsvis ha en viss kontroll över konungens verksamhet, även om han "allena" kunde sluta förbund med främmande makter, börja krig och sluta fred. Statsvetaren Olof Ruin behandlar hur konungens roll förändrades under 1800- och 1900-talen. Karl Johan intog en starkare maktposition än vad som förutsattes i regeringsformen och motsättningarna mellan honom och statsrådet blev allt vanligare. Följder av kraven på ökat regeringsinflytande var departementalreformen 1840 och införandet av statsministerämbetet 1875.

Ibland har det tagits för givet att Högsta domstolen i Sverige hade samma makt-delande funktion som i USA, Frankrike och Norge. Konstitutionsutskottet påtalade 1809 att konungens domsrätt skulle utövas av en högsta domstol med ständigt tillsatta ämbetsmän. Juristen Caroline Taube belyser hur Högsta domstolen långt ifrån var självständig. Exempelvis kunde riksdagen avsätta olämpliga ledamöter och konungen hade två röster vid Högsta domstolens sammankomster.

Konstitutionsutskottet ägnade nitisk uppmärksamhet åt att införa kontrollerande institutioner för att övervaka maktens utövare, i synnerhet regeringen och ämbetsmännen. En sådan kontrollinstans var Konstitutionsutskottet självt. Juristen och rättshistorikern Rolf Nygren behandlar Konstitutionsutskottets förhistoria. Han betonar att det söktes inspiration långt tillbaka i tiden, eftersom man skrämdes av radikala upplysningssidéer och revolutionära samhällsexperiment. Vissa delar av Konstitutionsutskottets verksamhet kan faktiskt spåras ända tillbaka till konungabalken, exempelvis vad gäller misstroendeomröstningar mot statsråd. Statsvetarna Magnus Isberg och Catrin Andersson ventilerar Konstitutionsutskottets och andra utskotts roll efter 1809. Exempelvis tar de upp hur man i utskottsväsendet efter 1823 tillämpade individuell omröstning samt hur Konstitutionsutskottet i slutet på 1800-talet alltmer fokuserade på statsrådets beredande av regeringsärenden.

Justitieombudsmannaämbetet var också en nyhet i 1809 års regeringsform. Juristen Hans Gunnar Axberger dryftar justitieombudsmannen och dennes roll i kontrollen av statsförvaltningens ämbetsmän. Framförallt vill Axberger belysa justitieombudsmannens arbete med tryckfrihetsfrågor. Med hjälp av en grundlagsfäst tryckfrihet förväntades "en allmän nationalkraft" och sann "medborgerlig anda" förankras. Juristen Johan Hirschfeldt poängterar anmärkningsvärda likheter mellan tryckfrihetsproblematiken 1809–1810 och idag. Exempelvis gällde striden

då som nu ansvar och anonymitetsskydd för publiceringar. Skillnaden är att 1809 gällde det tryckta skrifter medan det idag företrädesvis handlar om bloggande på Internet.

En direkt följd av tryckfriheten, som provisoriskt infördes redan i april 1809, blev en flod av politiska pamfletter. Detta är litteraturvetaren Anna Gustafssons artikelämne. Vi får veta att man bland annat skrev om de långdragna riksdagarna, arbetet med den nya regeringsformen samt skattefördelningen. Gustafsson ägnar tyvärr störst uppmärksamhet åt pamfletternas form, till exempel tilltalssätt och användandet av ironiska uttryck. I en bok om regeringsformen 1809 hade det varit givande för läsaren att få sig mer till livs om hur denna nya medborgerliga offentlighet växte fram, hur pamflettförfattarna såg på den och i synnerhet vilka politiska idéer som utbasunerades. Det saknas kopplingar till äldre (Jöran Wibling) forskning och nyare (Cecilia Rosengren, Patrik Lundell och undertecknad) om såväl den nya publicistiska offentlighetens former som innehåll.

Juristen Fredrik Sterzel och statsvetaren Björn von Sydow diskuterar förändringarna av regeringsformen under tidsperioden 1809 till 1974. Här påpekas att Sverige befann sig i ett närmast författningslöst tillstånd under 1900-talet då regeringsformen, bland annat på grund av införandet av parlamentarism och demokrati, förlorat förankringen med samtiden. Vidare understryks hur ofta betydande författningsförändringar har skett i tider av politisk och ekonomisk turbulens.

Till bokens största förtjänster hör att 1809 års regeringsform berörs utifrån flera olika ämnesdiscipliner och aspekter; det är den stora vinsten med en tvärvetenskaplig ansats. Ibland hamnar innehållet dock väl långt ifrån 1809 års konstitution. Historikern Karin Hassan Janssons artikel om kvinnors näringsfrihet i början på 1800-talet är förvisso relevant i ett genusperspektiv, men förefaller ha väldigt lite att göra med själva regeringsformens innehåll. Det hade varit mer givande med en genusinluerad artikel som handlade om mäns och kvinnors politiska representation i olika sammanhang från 1809 och framåt, inte minst utifrån begreppen medborgare och medborgarinna, som inte hade samma innebörd. Beträffande politisk representation saknas också en djupare diskussion om en av de största politiska frågorna under 1800-talets första hälft: ständsriksdagens existensberättigande. När många av artikelförfattarna, vilket är både fruktbart och befogat, ibland tar ut de kronologiska svängarna hade det varit givande med fler resonemang om det svenska samhällets förändring under 1800-talet vad gäller nya samhällsgruppers framväxt, övergången från ett agrar- till ett industrisamhälle, den politiska offentlighetens förändring samt den svenska medborgarnationens framväxt. Med en sådan översikt som fond blir det avsevärt enklare att historiskt förstå hur och varför man på olika sätt förändrade 1809 års grundlag fram till dess avskaffande 1974.

Henrik Edgren

Jan Samuelson, *Eliten, riket och riksdelningen: sociala nätverk och geografisk mobilitet mellan Sverige och Finland 1720–1820* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2008). 254 s.

Jan Samuelson har gripit sig an ett väsentligt historiskt problem: det svenska rikets sociala integration före 1809. Undersökningen koncentreras till eliten, eftersom den hade bäst möjligheter att reflektera över och förändra sin livssituation. Följaktligen borde alltså ideologiska bevekelsegrunder för ett handlande ha kunnat gjort statistiska avtryck i exempelvis flyttnings- och äktenskapsmönster. För att få relevanta jämförelsetal förs delar av undersökningen långt in i 1800-talet.

Samuelson studerar geografisk mobilitet på olika områden: adelns giftermål, rörligheten bland militär, prästerskap och civilämbetsmän, jordäggande och avyttringar före och efter freden i Fredrikshamn. Ibland extraheras statistiken ur befintliga undersökningar, ibland gör Samuelson egna beräkningar. På grund av uppgiftens stora vidd nödgas han ofta avgränsa undersökningens populationer eller geografiska omfattning.

Med detta förfaringsätt kan representativiteten naturligtvis diskuteras, men där ligger inte det stora problemet. Knepigare är att tendenserna i flertalet fall är otydliga och därför också svårtolkade. Förklaringarna är dock balanserade och levereras genomgående med vederbörliga reservationer. Men därigenom blir det också ett ganska stort avstånd mellan Samuelsons ursprungliga problemformulering och vad han faktiskt kan visa.

Samuelson hamnar aningen snett i sina utgångspunkter då han vill skapa ett bipolärt forskningsläge inom dels identitetsforskningen som sådan, dels synen på relationen mellan Sverige och Finland. Diskussionen är långt mer nyansrik än som framgår av hans översikt, vilket blir tydligt i undersökningens nyckelfråga (s. 19): "Har invånarna i de olika delarna av riket sett sig själva som en del av en svensk nation, eller har de enbart varit lojala undersåtar till överheten, utan att förhålla sig till den imaginära gemenskap som nationalismen förutsätter?" Exempelvis min egen uppfattning, som utförligt diskuteras av Samuelson, går inte att placera in på någondera sidan. Samuelson utgår också från att senare tiders nationalism är entydig och självförklarande (jfr s. 17–23) – ett inte helt ovanligt misstag.

Samuelson ansluter till dem som ifrågasatt bruket av begreppen Sverige och Finland för tiden före 1809. De nutida staterna låser våra tankar och han vill därför problematisera regionerna före riksklyvningen. Mot denna bakgrund är det anmärkningsvärt att han inte gör något mer utvecklat försök att bryta med de föregivet anakronistiska benämningarna. Det hade exempelvis varit enkelt att genomgående ha länen som den grundläggande analytiska nivån, men Samuelson glider här i kategoriseringen. "Skåne och Finland hade en sak gemensam", heter det bland annat, "de hade båda ett universitet som kunde förse förvaltningen med de ämbetsmän som statsmakten behövde" (s. 104).

Detta bör inte vara jämförbara storheter utifrån Samuelsons förståelse, men han upprepar tankefelet då han frågar hur täta "exempelvis äktenskapsförbindelserna varit mellan Skåne och svealandskapen" (s. 53). För att undersöka detta har han specialstuderat 533 äktenskap i den västra riksdelen åren 1710–1869. Siffrorna redovisas dock på sådant vis att just nämnda fråga inte går att besvara. Lika lite görs några procentberäkningar och tendenserna diskuteras i texten bara som ungefärliga relationer. Nåväl, här nedan ges den tabell Samuelson själv aldrig presenterar.

Tabell 1. Äktenskapsförbindelser inom och mellan Svealand, Götaland och Finland 1710–1869

	Inom regionen	Mot Götaland/Svealand	Mot Finland
Svealand	94 (59 %)	52 (33 %)	13 (8 %)
Götaland	265 (80 %)	52 (16 %)	16 (5 %)
Svea- & Götaland	411 (93/92 %)	–	29/35 (7/8 %)

Källa: Samuelson (2008) s. 53–55, 248.

Anmärkning: Samuelsons totalpopulation uppgår till 533 personer, men ett hundratal personer har inte kunnat placeras säkert eller avser äktenskap inom Finland, som inte redovisats särskilt. Samuelson uppger att sammanlagt 35 äktenskap ingicks mellan Sverige och Finland och beräkningarna har gjorts med både denna siffra och den lägre, 29, som framgår av hans figurer och tabeller.

Det är tydligt att den götäländska adeln i hög grad gifte sig regionalt, något som i mindre utsträckning var fallet med den svealändska. De båda grupperna tillsammans har i 7 eller 8 procent av fallen sökt sig över Ålands hav i jakten på en äktenskapspartner.

På annat håll (tab. 9, s. 246) anger Samuelson siffror för förbindelserna mellan den västra och östra rikshalvan för samma period i absoluta tal. Denna gång är underlaget större, men relationerna ungefärligen desamma.

Tabell 2. Äktenskapsförbindelser mellan Sverige och Finland 1710–1869

	Inom regionen	Mot Finland/Sverige
Sverige före 1809	903 (92 %)	82 (8 %)
Finland före 1809	163 (67 %)	82 (33 %)
Sverige efter 1809	573 (96 %)	23 (4 %)
Finland efter 1809	168 (88 %)	23 (12 %)

Källa: Samuelson (2008) s. 50–52, 246.

Anmärkning: Samuelson har även kolumner för "okänt" och för äktenskapsförbindelser utanför riket; dessa har här uteslutits för åskådlighetens skull. Hans totala population uppgår till 2 392 personer, medan den här inskränks till 1 912. Om resterande 480 hade inneslutits hade det framgått att giftermål med utländsk adel var ungefär dubbelt så vanliga som svensk-finska äktenskap både före och efter 1809.

Var tredje finsk adelsman eller -fröken fann enligt dessa beräkningar en äktenskapspartner på den svenska sidan, medan det motsatta gällde färre än var tionde svensk adelsperson. "Sammanfattningsvis kan vi alltså av denna delstudie se att giftermålen mellan den svenska och finska riksdelen trots allt har varit ganska betydande under 1700-talet", säger Samuelson (s. 57).

Jag anser inte denna slutsats vara helt uttömmande. Om äktenskapsförbindelserna var viktiga för att upprätthålla adelns nätverk lär brottet efter 1809 inte ha varit lika påtagligt för Sveriges adel som för Finlands. I det förra fallet minskade äktenskapen över havet från redan låga 8 till 4 procent, medan de i Finland sjönk från en tredjedel till bara en dryg tiondel. Ett annat sätt att uttrycka saken är att förbindelserna med svenska släkter var viktiga för den finska adeln, medan motsatsen inte lika självklart gällde. Vad detta sedan kan ha haft för verkan på de känslomässiga banden är en annan fråga.

Samuelson vill studera det förflutna *wie es eigentlich gewesen ist*, men frågan är om det är rätt metod att fånga i grunden emotionella föreställningar där uppfattningar kan vara mer giltiga än sakförhållanden. I sammanfattningen vidkänner han förvisso denna invändning. Han vill "tona ner eventuella nationella stämningar, och flyttningar är säkerligen ingen bra indikator på sådana" (s. 191). Det första ledet är ett postulat som slår in öppna dörrar eftersom problemformuleringen är så trubbig; det senare ledet är bara att hålla med om.

"Jag är övertygad om", sammanfattar Samuelsson (s. 192) sina viktigaste slutsatser, "att det i vardagslivet mera var strävan efter ett gott liv än några övergripande frågor om nationens ära, makt eller betydelse, som styrde människors handlande och präglade deras värderingar och sätt att tänka." Det är inte en oväsentlig undersökning Samuelson gjort, men den fastslår mestadels självklarheter. Och framför allt frågar jag mig om det tidiga 1800-talets människor, så som de beskrivs i det sista citatet, på något avgörande sätt skilde sig från senare tiders. Det kan inte vara genom att svara ja på den frågan som vi når en högre förståelse av förgångna tiders kollektiva identiteter.

Jonas Nordin

Maud Webster, *Banditer: en historia om heder, hämnd och desperados* (Lund, Historiska media 2008). 188 s.

I Maud Websters bok får vi stifta bekantskap med fenomenet *banditism*. Med valda brottstycken ur framförallt manliga men också några kvinnliga banditers dramatiska liv och historia från 1700-, 1800- och 1900-talens Korsika, Sardinien och Sicilien skapar författaren ett slags mosaik över dess social- och kulturhistoria. Bokens övergripande tematik är att studera banditismen som historiskt och

kulturellt fenomen samt vad dess väg in i det moderna kan säga om den generella samhällsutvecklingen i Medelhavsområdet.

Webster använder banditismens historia, eller snarare dess många små historier, som perspektiv på angelägna frågor idag. Vi kommer in i skildringen sommaren 1992 då ett i italiensk media mycket uppmärksammat kidnappingsdrama avslöjar att "kungen av Supramonte", Graziano Mesina, en välkänd sardisk bandit, figurerat i dramats kulisser. På 1960-talet hade den då 20-årige Mesina skapat sig ett rykte genom hämndaktioner, mord, rån och andra grova brott. När Mesina inledde sin banditbana präglades det sardiska inlandet alltjämt av traditionella normer och värderingar som familjehedern och plikten att hämnas oförrätter. Mesina var på alla sätt en god representant för denna kultur och betraktades därför av sin omgivning som en folkhjälte. 30 år senare hade dock tiderna förändrats. I medierna blev den gamle folkhjälten till en vanlig brottsling. Mesina fick, menar Webster, nu symbolisera den förvandling som banditismen genomgått under historiens lopp, från en "lovsjungen" praktik djupt rotad i gamla folkliga traditioner till simpel kriminalitet grundad på inget annat än girighet.

Banditism är ett mycket komplext fenomen. Egentligen, skriver Webster, är det ett samlingsnamn för flera företeelser, vars gränser gentemot varandra är flytande. Banditism kan vara en konsekvens av ekonomiska krislägen, social oro eller krig och banditer kan representera olika politiska ideologier. I andra fall, som Graziano Mesinas, kan banditism grundas i mer personliga avhopp från samhället eller på grund av tvångsmekanismer som kan härledas till en tradition som sätter familjehedern och plikten att hämnas oförrätter främst. Gemensamt är dock att banditer är lag- och fredlösa. De lever i vildmarken, ständigt på flykt undan myndigheterna, och drivs av en syn på rättvisa och hur den skipas som skiljer sig väsentligt från statsmaktens och den gängse lagens definitioner. Banditernas sociala hemvist hittas i regel långt ner på samhällsskalan. Banditism är dessutom ett utpräglat landsbygdsfenomen som har att göra med statens ofta ringa inflytande över lag och rätt i områden långt utanför maktens centrum och där befolkningens tillit till staten praktiskt taget är obefintlig. Ytterligare en helt central komponent är den tvetydiga synen på banditer. Staten definierade dem tidigt i historien som enkla rånare, mördare och laglösa, men i lokalsamhället var banditernas handlingar fullt accepterade. Där betraktades de som hjältar och bevakare av bondesamhällets gamla värderingar och institutioner.

Precis som på många andra håll i Europa ledde första världskrigets påfrestningar till stora samhällsomvälvningar även i Medelhavsområdet. Gamla traditionella tänkesätt och livsstilar, däribland banditismen, trängdes undan för att ge plats åt andra som bättre motsvarade den nya tidsandans och samhällets krav. Banditismens grundpelare, heders- och hämndkulturen, sprängdes sönder av moderniseringen, i samband med processer som urbanisering, sekularisering, individualisering och demokratisering.

Websters bok får mig först och främst att hoppas på fler böcker och mer djupgående undersökningar inom ämnet. Webster presenterar nämligen en mängd intresseväckande teman, som dock analyseras relativt ytligt. Något som särskilt har fångat mitt intresse är de förorättade familjernas förberedelser inför fejd och hämnd. Här kunde kvinnor spela en framträdande roll som pådrivare bakom männens våldshandlingar. Förberedelserna inför hämnd bär på intressanta ritualiserade drag och symboliska gränsöverskridanden. Begravningsceremonier för en mördad släkting åtföljdes till exempel av ett särskilt språkbruk och av sånger om festande på fiendens kött och blod – alltså en slags symbolisk kannibalism som förebådade hämnden och mordet på fienden.

Ritualiserade handlingar, symbolik och gränsöverskridanden är alltså teman som Webster berör, men jag skulle önska mig mer djupgående resonemang som tydligare går i dialog med den omfattande antropologiska litteratur som finns på området. En annan problematik är heder, något som tillhört antropologins älsklingsteman åtminstone sedan 1950-talet och den kultur- och mentalitetsinriktade forskningen inom historievetenskapen sedan 1980- och 1990-talen. Webster tillmäter hedern en mycket stor roll för släktfejder och banditism och hon använder ofta begreppet *hedersmord*, tyvärr utan att definiera vad som egentligen avses. Man undrar särskilt vilka genusdimensioner som rymdes i de så kallade hedersmord som begicks på Korsika, Sardinien och Sicilien under den period som undersöks och hur detta förhåller sig till dagens problematik. Författarens reflektioner kring vendettans och hederns kultur i Medelhavsområdet är tänkvärda men kunde fördjupas och stärkas med hjälp av den stora forskningslitteraturen på området.

Invändningarna till trots är Websters bok ett intressant bidrag till hederns och våldets social- och kulturhistoria som leder till inspiration och önskan om fler studier.

Christopher Collstedt

Pelle Berglund, *Kung Brännvin: den sanna berättelsen om L O Smith: mannen bakom Absolut Rent Brännvin* (Stockholm, Prisma 2008). 376 s.

Brännvinskungen L. O. Smith var en på flera plan märklig och fascinerande person. Han var med dåtidens språkbruk en "self made man" som sprungit ur knappa förhållanden – hans fader hamnade på obestånd – svingade sig upp på samhällstegen och skapade en enorm förmögenhet inom den lukrativa brännvinshandlingen. Men Smith var också en udda fågel och endast motvilligt accepterad inom societeten. Han engagerade sig för arbetarklassens sociala och ekonomiska villkor och som ledamot av första kammaren hamnade han i onåd genom sin rättframma stil och sina förslag på djärva politiska reformer.

Smith var i ordets sanna bemärkelse en entreprenör som såg möjligheter till vinstgivande projekt och affärer inom snart sagt alla områden. Det handlade om allt från brännvin och sockerbetsindustrier till silvergruvor i Sydafrika. Mest känd är Smith ändå för sitt framgångsrika arbete med att rena brännvinet från finkeln och andra föroreningar och skapa ett absolut rent brännvin. Det renade brännvinet blev en försäljningssuccé och Smith fick utkämpa två "brännvinskrig" med Stockholms stad för att få sälja sitt brännvin i huvudstaden.

Hans vidlyftiga brännvinsaffärer gick vidare och 1886 började han exportera sprit till Spanien. När spanjorerna bröt mot handelstraktaten med Sverige och införde skatt på brännvinet blev det början till slutet på Smiths brännvinsimperium. De enorma förlusterna i Spanien parat med bittra familjestrider gjorde att Smith dog utfattig 1913.

Turnéproducenten och föredragshållaren Pelle Berglund har i sin välskrivna bok försökt ge sin bild av Smiths liv och verksamhet. Framför allt vill han kasta nytt ljus över det politiska spelet kring Spanienaffären som mer eller mindre ruinerade Smith. Berglund är långt ifrån den förste att skildra Smiths intressanta livsöde. Flera författare har tagit sig an denna uppgift, men ingen har varit så noggrann och trängt så djupt in i det befintliga källmaterialet som Berglund.

Berättelsen om Smith är kronologiskt uppbyggd och vi får följa honom från de tidiga barnaåren i Skåne, och hans framgångsrika arbete som bodbetjänt i Karlshamn och vidare till Stockholm där han snabbt och med en okuvlig energi och skicklighet etablerade sig som brännvinskung. Författaren ägnar också stort utrymme åt Smiths engagemang som socialreformator genom hans arbete med arbetarringarna och de så kallade ångköken. Huvuddelen av boken ägnas dock åt affärerna med Spanien och de politiska intrigena. Det är också med utgångspunkt i denna fråga som Berglund anser sig ha hittat sanningen om varför Smith offrades.

Liksom flertalet av sina föregångare har Berglund lutat sig mot Smiths egna memoarer som utkom 1913, kort före hans död. Men, det skall villigt framhållas, Berglund redovisar också ett rikhaltigt källmaterial som förbisetts av tidigare författare.

Berglund är visserligen inte historiker av facket, men oavsett detta så känns bokens undertitel aningen magstark när författaren säger sig ge läsaren "den sanna berättelsen" om L. O. Smith. Så är det naturligtvis inte och när sanningen i det här fallet i mångt och mycket är liktydig med ett äreminne över Smith blir man än mer skeptisk. Detta förstärks ytterligare av att författaren på ett svårförståeligt sätt blandar fakta och fiktion. Ibland förekommer direkta citat ur brev, tidningar och från riksdagsdebatten (utan källhänvisning) och lika ofta replikskiften som får tillskrivas fiktionens värld. Som läsare blir man därför aningen förvirrad. Den något vidlyftiga underrubriken står också i kontrast till författarens mer ödmjuka inställning i förordet där han säger att berättelsen är en "personlig rekonstruktion

av hela L. O. Smiths liv". Som just en personlig rekonstruktion står sig också berättelsen väl och med den utgångspunkten känns det inte lika störande när författaren ger egna ord åt möten som de facto ägt rum, men som källmaterialet inte kastar något vidare ljus över.

Ett avgörande problem är att berättelsen om Smith visserligen bygger på ett stort och delvis helt nytt källmaterial, men då det saknas noter alternativt en mer övergripande källpresentation efter varje kapitel, duger den i sig imponerande käll- och litteraturförteckningen knappast till att skänka ljus över författarens metod och arbetsätt. För den som händelsevis skulle vilja tränga djupare i någon problemställning ges heller ingen vägledning.

Det nya och mest spännande är författarens försök att i detalj redogöra för Smiths så kallade spanska affärer och hans kamp mot den egna familjen. Berglund driver här linjen att Smith utsattes för "landets största ekonomiska justitiemord". Han hade rätten och regeringen på sin sida men offrades i ett skumt spel där utrikesminister Albert Ehrensvärds otrohetsaffär var av avgörande betydelse. I hemliga brev i utrikesdepartementets arkiv anser sig Berglund kommit sanningen på spåren. Ehrensvärd ansåg att den så kallade spritfrågan var av principiell natur och att Spanien hade brutit mot den upprättade handelstraktaten, varför kraven på en retroaktiv skatt på spritexporten skulle avvisas. Den svenska ministern i Madrid Anton Grip var av en annan åsikt och vägrade konsekvent att följa den svenska regeringens hårda linje. I ett bevarat brev från Ehrensvärd till Grip understryker utrikesministern att Grip skulle avsättas om han inte fullföljde den svenska regeringens direktiv. Men, och det är det intressanta, brevet skickades aldrig från UD, något kom emellan som tvingade Ehrensvärd att kapitulera. Enligt Berglund var det kabinetssekreteraren Carl Bildt och grosshandlaren J. W. Smitt som genom att hota att avslöja Ehrensvärds otrohetsaffär tvingade utrikesministern att släppa de svenska kraven och annullera brevet till Anton Grip. J. W. Smitt var sedan länge en svuren fiende till L. O. Smith och han fick nu en gång för alla en möjlighet att sätta den kontroversielle uppkomlingen på plats.

Om det var så här det gick till vet vi inte. Att brevet finns i UD:s arkiv och att det inte skickades är tvivelsutan sant, men orsakerna till att det inte skickades och tanken om J. W. Smitt var inblandad är enbart antaganden från Berglunds sida i ett försök att hitta orsakerna bakom regeringens till synes märkliga agerande. I vilket fall som helst är det en spännande historia.

Lennart Johansson

Johan Sundeen, *Andelivets agitator: J A Eklund, kristendomen och kulturen* (Stockholm: Norma 2008). 490 s.

Vivi-Ann Grönqvist (red.), *Manfred Björkquist: visionär och kyrkoledare* (Skellefteå, Artos 2008). 512 s.

Han "kan sägas ha argumenterat för upprättandet av en ny kristen enhetskultur, där tro och bildning åter igen ska stå i ett samverkande förhållande till varandra, i stället för som kring sekelskiftet ofta vara i konflikt". Det Sundeen säger om J. A. Eklund kunde lika väl gälla Manfred Björkquist. De var båda inflytelserika ideologer i Svenska kyrkan från tidigt 1900-tal och företrädde ett unglyrkligt folkkyrkotänkande där samhällssyn och kyrkosyn var oupplösligt förbundna. I deras världsbild var det bara kyrkan som kunde ena och leda det av kulturupplösning hotade framväxande moderna samhället. De engagerade sig i politiskt kontroversiella projekt som Bondetåget 1914 liksom i den 1917 startade Sigtunastiftelsen, som genom "samförståndssamtal" i kristen regi skulle ena olika ideriktningar i samhället. Samtidigt som deras samhällsideal bröt sig mot deras samtids var ingen av dem renodlat reaktionär. Offensiven för en ny enhetskultur skulle ske på modernitetens villkor. Sigtunastiftelsen, ett från Svenska kyrkan formellt fristående projekt, är ett exempel på detta.

Sundeens bok är en avhandling i idéhistoria med fokus på Eklunds opinionsbildning i fråga om kristendom och kultur. Upplägningen är tematisk och i hög grad också kronologisk. Författarens genrebestämning, "intellektuell biografi", är träffande. Det rör sig om en selektiv studie utifrån ett avgränsat problemkomplex. På ett förtjänstfullt sätt behandlas inte Eklunds idéer inte isolerat, utan blir en väg in i den dåtida idédebatten, som samtidigt får kasta ljus över vad han med sina ställningstaganden anknöt till och distanserade sig från. Begreppet kultur ges en vid innebörd. Eklunds syn på kristendomens förhållande till fenomen som skönlitteratur, politik, historia, filosofi, krig och fred blir utförligt analyserat och kontextualiserat.

Till skillnad från Björkquist – vars politiska ambitioner ofta tonats ned till förmån för hans egna avsiktsförklaringar om att vara "opolitisk" och driven av rent religiösa motiv när han på 1910-talet tog ställning för monarkin och mot klasskampen och ville verka för en "nationell samling" genom bondetåg och pansarbåtsinsamling – har Eklund i historieskrivningen framställts som den store reaktionären och krigsaktivisten inom unglyrkligheten. Sundeen nyanserar denna bild och visar bland annat hur Eklund tog till sig delar av den moderna naturvetenskapen och bejakade den historiska bibelkritiken. Liksom Björkquist, sökte han förena kristendom och idealism på ett sätt som stod i skarp kontrast till den renodlingsteologi som senare utvecklades av teologer som Anders Nygren och Gustaf Aulén. Inte minst försöker Sundeen komma förbi schablonbilden genom att visa hur till synes paradoxala hållningar hängde ihop och kunde förenas i

Eklunds helhetssyn: hur han på samma gång kunde vara antisemit och antinazist, antidemokrat och skarp kritiker av diktaturer.

Titeln "Andelivets agitator" anspelar på den allians mellan kristendom och idealism som Eklund menade var nödvändig i kampen mot det moderna samhälls naturalism och materialism.

Björkquistboken är resultatet av ett projekt lett av kyrkovetaren Sven-Erik Brodd. Olika forskare, främst teologer, berör i kortare uppsatser skilda aspekter av Björkquists verksamhet. Då studier saknats om denne inflytelserike kyrko- och kulturpersonlighet är det en angelägen bok med både övergripande perspektiv och temastudier om ämnen som Björkquists kommunikationsstrategier och hans syn på humanism, kristendom och idealism, nationalismsyn och folkhemsbegrepp.

Titeln "Visionär och kyrkoledare" anspelar på Björkquists båda verksamheter som ungyrkoledare och som biskop i Stockholm 1942–1954. Även om så inte är avsett kan titeln i en kritisk läsares ögon framstå som något av en hyllningstitel. Intrycket förstärks av i några av artiklarna flitigt förekommande positivt laddade uttryck som att Björkquist "följde den Guds röst han hörde", ville möta människor "i förbehållslös öppenhet", gjorde "banbrytande ekumeniska insatser", var en "älskad radioröst" samt hade en strategi som blev "väldigt lyckosam". Flera artiklar, inte alla, saknar kritiska perspektiv på Björkquists verksamhet. Uppgifter om hans tolerans mot andra åsikter problematiseras inte, inte heller hans demokratisyn, trots att material finns som kunde göra detta möjligt. Som exempel på mera kritiska förhållningssätt bör nämnas Thomas Ekstrands analys av det för Björkquist centrala begreppet kristen humanism – där han ifrågasätter om principen om människors lika värde var förenlig med Björkquists människosyn – samt Birgit Stolts analys av Björkquists bildspråk.

Ibland skiljer sig de medverkandes slutsatser åt. Ett viktigt exempel gäller Björkquists visioner om kristendom och kultur. I en artikel som saknar källhänvisningar till Björkquist – men bland annat bygger på, uppenbarligen odokumenterade, minnen av samtal med honom som pensionär – förnekar Alf Tergel med emfas Björkquists ambitioner att skapa en ny kristen enhetskultur. Om sådana funnits skulle han ha arbetat för att "vidga kyrkans bas och återerövra förlorad mark", vilket han enligt Tergel inte gjorde. Det är anmärkningsvärda påståenden om en man som, på ett sätt som nästan saknar motstycke, skapade nya kristna institutioner och verksamhetsformer för att nå för kyrkan främmande grupper och som biskop gjorde sig politiskt kontroversiell genom flitiga, ideologiskt motiverade, besök på arbetsplatser och hos föreningar. Om detta inte handlade om att "vidga kyrkans bas", vad handlade det om då? Tergels på källhänvisningar ogrundade påståenden står bland annat i kontrast till Oloph Bexells artikel om biskopstiden och Kjell Blückerets relativt utförliga resonemang om Björkquists syn på kyrka och folk där han, med stöd i otaliga källor, konstaterar att Björkquist "i många tal och uppsatser i flera decennier" efterlyste en "ny religiös enhetskultur".

I arbetet för en ny enhetskultur anpassad till ett nytt samhälle ansåg Björkquist det nödvändigt att skapa nya strukturer utanför statskyrkosystemet i form av frivilligorganisationer. Det är rimligt att anta att de följer Alf Linderman insiktsfullt lyfter fram beträffande Björkquists dialogverksamhet gäller de strukturer han skapade generellt. Samtidigt som han hade en instrumentell syn på dialog blev han "i sitt handlande 'bunden' av den öppna strukturen i de sammanhang han själv skapat". Redskap för främjande av enhetskultur blev till redskap för bejakande av pluralism.

Slutligen ger båda böckerna intressanta inblickar i mötet mellan kristendom och modernitet, speglad genom två kyrkliga företrädare för vilka frågan om kyrkans förhållande till det moderna samhället var något av en huvudfråga. Böckerna kompletterar varandra och kan med fördel läsas tillsammans.

Tomas Fransson

Niels Erik Rosenfeldt, *Lenin: en revolutionær fundamentalist* (Köpenhamn: Høst & Søn 2008). 227 s.

Den danske historikern Niels Erik Rosenfeldt, som är en av världens mest framstående experter på det stalinistiska politiska systemet, har nu skrivit en presentation av den ryske revolutionären Lenin för dagens värld. Med användning av aktuell terminologi kallar han Lenin inte bara för fundamentalist utan även för terrorist.

Rosenfeldts Leninbiografi är förvisso skriven ur dagens perspektiv, men boken är ändå en trogen skildring av den politiska och sociala miljö som Lenin levde i och av hans ideologi. Det är fråga om "life and letters" för en bred publik. Boken är rikt illustrerad med foton men saknar noter. Författaren trycker på att Lenin, som ärvde adelskap från sin far, blev marxist av intellektuella skäl. Han tilltalades och övertygades av den marxistiska läran. Han var kompromisslös i kampen mot motståndarna och mot medarbetare som inte fogade sig och således också blev motståndare, men pragmatisk när det gällde att anpassa propagandan till det aktuella politiska läget och maktförhållandena.

Rosenfeldt analyserar de flesta kända tilldragelserna i Lenins politiska och privata liv från ungdomen i Simbirsk, Kazan och S:t Petersburg, förvisningen till Sibirien och åren av landsflykt i Väst- och Centraleuropa före 1917, till utslocknandet under de första åren av 1920-talet. Författaren skildrar utförligt den materiella grunden för Lenins existens. Hans moder försörjde honom med hjälp av sin statliga pension, hans hustru Nadezjda Krupskaja skötte hushållsbestyren och Inessa Armand gjorde livet lättare att leva för Lenin under exilen. Det förtjänar att påpekas att Rosenfeldt aldrig går utöver de skriftliga kvarlevornas vittnesbörd

och helt avstår från att spekulera om arten av Lenins och Armands förhållande. Han är lika nyktert återhållsam i redogörelsen för den kejsartyska logistiska och materiella hjälpen till Lenin vid resan tillbaka till revolutionens Ryssland våren 1917. Lenin och Kaisern hade olika motiv men samma vilja att främja en socialistisk revolution i Ryssland. Bådas uträkning skulle visa sig vara riktig. Ryssland fick den socialistiska revolutionen och lämnade kriget mot Tyskland i mars 1918.

Rosenfeldt visar att terrormaskineriet, som han själv har redogjort för i flera böcker om Stalins regim, grundlades i detalj redan under Lenin. Alla som hade en avvikande mening om dagsaktuella eller principiella politiska problem stämplades av Lenin som *systemfiender*. Han var skoningslös mot ideologiska och politiska motståndare.

Det var under Lenins år vid makten 1917–1922 (han insjuknade 1922: han avled faktiskt först den 21 januari 1924) som Sovjetstaten etablerades. De fyra "pelarna" var, och skulle förbli under hela Sovjeteran, armén, partiet, säkerhetstjänsten och statsapparaten. Det var också Lenin som organiserade den nya arbetarinternationalen, Komintern, som en av Moskva strikt kontrollerad rörelse.

Genom en detaljerad analys av Lenins olika uttalanden under de sista åren kan Rosenfeldt visa att enväldshärskaren Lenin egentligen inte fann någon av kamraterna i politbyrån värdig eller lämplig att efterträda honom själv. Den nyligen inrättade posten som generalsekreterare skulle bli ett utomordentligt maktinstrument för den som besatte posten. Vid tiden för Lenins terminalsjukdom var Stalin generalsekreterare. Lenin inte bara utformade den ideologiska grunden för Stalins styre och lanserade terrorn som ett viktigt instrument för maktutövning. Han organiserade även ledningen av partiet på så sätt, att ledaren kunde agera som diktator.

Rosenfeldt har lyckats med att både skriva en medryckande skildring av de ryska bolsjevikernas vardagsliv under skiftande villkor och redovisa utvecklingen av Lenins ideologi och politiska tänkande. Boken sista kapitel är en vemodig gravskrift över ett projekt som gick åt skogen. Det har rubriken "En revolutionär säger farvel – en revolution går i vasken." Poängen är att den ryska revolutionen, som under de 70 åren efter 1917 i Sovjetunionen officiellt skulle hyllas som en världshistorisk händelse, hade misslyckats som emancipatoriskt projekt och gått i graven redan innan revolutionens upphovsman i djupfryst tillstånd hade balsamerats och lagts i ett mausoleum på Röda torget i Moskva.

Rosenfeldt konstaterar att världsrevolutionen definitivt led skeppsbrott i Tyskland i november 1923, då några kommunister i Hamburg på sovjetisk order trots att läget var hopplöst försökte sig på en kupp. Man hade litet stöd bland arbetarna, dåligt med vapen och ammunition och ingen uppbackning av soldaterna i Reichswehr, den tyska krigsmakten.

Lenin: en revolutionär fundamentalist visar att Lenins revolution i oktober 1917 kunde genomföras inte tack vare idéernas bärkraft utan därför att Lenin

och Trotskij lyckades organisera en militärkupp (med arbetarmilis) i exakt rätt ögonblick, då den provisoriska regeringen hade visat sin maktlöshet. Men man satte redan då allt hopp till att revolutionen skulle komma till Tyskland. Under det sovjetiska kriget med Polen 1920 menade en segersäker Lenin att revolutionen nu skulle föras vidare till Tyskland. Det misslyckade försöket 1923 släckte slutgiltigt detta hopp. Rosenfeldt konkluderar att nederlaget för revolutionen i Hamburg 1923 var "et av de mest eklatante uttryk for den grundlæggende umulighed i hele hans politiske projekt. Samt – så symbolsk som noget – det endelige farvel till Lenin-æraen set i et internationalt perspektiv" (s. 252).

Kristian Gerner

Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson (red.), *Rysk spegel: svenska berättelser om Sovjetunionen – och om Sverige* (Lund: Nordic Academic Press 2008). 216 s.

Sovjetunionen finns ej längre, men dess historiska arv kastar långa skuggor över politik och historiemedvetande i väst och öst. Syftet med föreliggande antologi med bidrag från Kristian Gerner, Charlotte Tornbjer, Martin Alm och Klas-Göran Karlsson, samtliga verksamma vid Lunds universitet, är att mot denna bakgrund undersöka "hur svenskar under 1900-talet i bilder och berättelser redovisat sina möten med Ryssland och Sovjetunionen" (s. 9). Med nedslag i tre disparata områden, konstruktioner av kön, ryska revolutionen och staden S:t Petersburg, anläggs en bred ansats. Boken kompletteras av en studie signerad Gerner, som analyserar hur svenskars föreställningar om Sovjetunionen omprövades mot bakgrund av information om "den faktiska situationen" bakom fasaderna.

Samtliga artiklar gör intressanta historiska tillbakablickar, och visar på konflikten mellan människans faktiska möjlighet till kunskap om sakers tillstånd, och hennes konsekvensanalys, i ljuset av denna kunskap, inte minst när det rör sig om politiskt och moraliskt känsliga frågor. Ett genomgående tema är att kunskap om sovjetregimens repression alltid fanns, men att vänsterpolitiska grupper och aktörer av olika skäl negligerade den. Boken ger också intressanta exempel på hur levande historieskrivning alltid måste vara beredd att ompröva etablerade trossatser och kunskapspåståenden.

Gerners bidrag anknyter till en samtida diskussion som också präglar intrycket av boken i helhet. Gerners argument är att den kommunistiska ideologin paradoxalt nog fortlever efter sovjetsystemets kollaps, och att detta är skälet till att exempelvis Forum för levande historias upplysning om kommunistiska regimers brott blir kontroversiell, till skillnad från upplysningen om nazismen. Vidare påstår Gerner att uppgifterna om det exakta antalet offer för repressionen under kommunistiska regimer är "mycket osäkra", då det inte är möjligt att klart separera vilka som exempelvis dog av aktiv terror, respektive dog av svält genom

regimens kriminella försummelse gentemot landsbygden (s. 21). Det må vara som det är med den infekterade – och tyvärr väldigt politiserade – debatten om de statliga upplysningskampanjerna; men någon större osäkerhet kring magnituden på repressionen under Stalin råder idag inte.

Den internationella forskningen är i allt väsentligt överens om omfånget på avkulakiseringen, svälten samt säkerhetstjänstens massavrättningar och deportationer av partimedlemmar, arbetare, bönder och nationella minoriteter. Att påstå att där råder osäkerhet kring dessa frågor är att spela sovjetkommunismens försvarare i händerna. Mot vad kan man bättre ställa de svenska bilderna, om inte den kunskap som finns tack vare de senaste 15 årens intensiva forskningsansträngningar så väl internationellt som i Ryssland?

De tre andra bidragen till antologin är mer historiskt orienterade. Tornbjers genusteoretiska avsnitt berör svenska resenärers föreställningar om kvinnan och familjen i Sovjetunionen. Hon redogör för uppbrottet från tsarregimens patriarkala jurisprudentens efter revolutionen, samt 1930-talets mer repressiva klimat, då skilsmässor försvårades och aborter sedermera förbjöds. Ingående kartläggs den svenska debatten kring de valda frågorna, men likt Alms bidrag – en analys av svenska bilder av ryska revolutionen – finns inga referenser till ryska publikationer. Något som i båda fallen är till förfång för analysen. Exempelvis finns genom den ryske chefsarkivarien Sergej Mironenkos källvolym *Istorija stalinskogo gulaga* i sju volymer (Moskva 2004) utförlig statistik inte bara på antalet offer för repression, utan också på exempelvis antalet läkare och kvinnor som dömts för olagliga aborter. Tvivelsutan relevant information för en genusanalys på detta tema.

En kort anmärkning: Gerner polemiserar mot den så kallade revisionistiska skolan, vilken enligt honom betraktade sovjetkommunismen som ett ”välfärdsprojekt” som skapade ”ett gott samhälle” (s. 39). Det stämmer att debatten under kalla kriget ibland antog beklagliga under- och överdrifter, men Gerner påstående är en kuriös tolkning av vad de utpekade amerikanska historikerna själva skrivit om repressionen. Inte minst med tanke på att den internationella forskningen sedan ett årtionde överbryggat och lämnat diskussionen mellan ”totalitarism” och ”revisionism”.

Bidragen är i allt väsentligt väl skrivna och i linje med vad författarna företagit sig som målsättning. Problemet är att deras ansats per automatik också begränsar deras slutsatser och resultat. Är det förvånande, eller anmärkningsvärt, att svenska konservativa inte hade ”någon hög tanke om tsarregimen men fruktade revolutionen som sådan” (s. 128)? Eller att vänstersocialisten Kata Dalström försvarade Sovjetryssland med att allmän rösträtt inte behövdes under proletariats diktatur (s. 135)? Att vänstern respektive högern hade förutsägbara förväntningar på den ryska revolutionen torde varit känd kunskap sedan tidigare. En mer nydanande vinkling hade kunnat vara att studera vad som hände med de hundratals svenskar som faktiskt vistades i Ryssland under första världskriget, under revo-

lutionen och under dess våldsamma efterdyningar. Forskningen har ännu bara skrapat på ytan vad gäller dessa frågor.

Det samlade intrycket av boken är blandat. Förlagets pressmeddelande gör gällande att boken ”säger mycket om det ryska samhället – men lika mycket om det svenska”. Frågan är vad den säger. Beroende på hur man räknar, skisseras av författarna inledningsvis omkring 15 olika frågeställningar, men det är efter en genomläsning oklart hur dessa operationaliserats, och vilka de ansett sig kunna besvara, alternativt inte kunna besvara. De flesta av frågorna lämnas hängande i luften, och boken saknar en gemensam slutsats.

Någon diskussion kring urval av källor företas inte heller, trots att det i detta fall torde vara särdeles påkallat. På grund av sovjetsystemets slutenhet var ju landets få besökare alla att betrakta som experter, oavsett deras egentliga meriter. Men samtidigt borde ju förkunskaperna och förutsättningarna ha varierat stort mellan de olika resenärerna. Dessa aspekter problematiseras inte, annat än i förbigående.

Överlag ger boken en del intressanta insikter i den svenska debatten om Sovjet, och det är lätt att ge bifall åt Karlssons anmärkning att Ryssland, likt tidigare Sovjetunionen, spelat en alldeles för undanskymd roll i det svenska medvetandet. I detta hänseende fyller föreliggande bok en mycket nödvändig och mycket efterfrågad funktion. Förhoppningsvis kan framtida forskning klargöra de vita fläckar som alltjämt existerar, i exempelvis svensk-sovjetiska relationer efter andra världskriget. Då fordras emellertid en forskningsansats som sträcker sig bortom den svenska horisonten, och engagerar sig med det även mer utforskade materialet i de ryska arkiven.

Martin Kragh

Bibi Jonsson, *Blod och jord i trettioalet: kvinnorna och den antimoderna strömningen* (Stockholm, Carlsson bokförlag 2008). 449 s.

Litteraturvetaren Bibi Jonsson har gjort en omfattande och välskrivna studie av en utvald del av den svenska 1930-talslitteraturen. Här finns mycket intressant att hämta, även om jag har en del invändningar, som jag redovisar längre fram. Det nya i den här studien, enligt Bibi Jonsson själv, är att den antimoderna strömningen skrivs in i litteraturhistorien. Hon fokuserar på kvinnliga debutanter och lägger därmed en könsaspekt på analysen av modernitet och antimodernitet. Syftet med studien är att fånga upp hur de kvinnliga debutanterna framställer främst kvinnors förhållande till politiska, sociala och religiösa föreställningar i tiden. Metoden är att lyfta fram idéerna som de formuleras i litteraturen, inte att analysera de enskilda verkens litterära kvalitet – texterna läses som inlägg i den tidens

samhällsdiskussion. Källtexterna är hembygdsromaner och "emancipationsromaner". I de senare spelar yrkesarbetande, ensamstående kvinnor en framträdande roll. Emancipationsromanens geografiska förankring är företrädesvis det urbana rummet, medan hembygdsromanen framförallt behandlar landsbygden. Motsättningen stad-land blir i viss grad liktydigt med modernt-antimodern hos Jonsson, samtidigt som hon konstaterar att även den urbana emancipationsromanen genomsyras av traditionella, antimoderna värderingar vilket bl.a. tar sig uttryck i att kvinnorna gifter sig på det lyckliga slutet. Inte sällan flyttar de dessutom från staden ut på landet, återknyter banden med släkten och hittar tillbaka till sitt ursprung.

På sin spaning efter de antimoderna tendenserna har Jonsson några huvudspår, nämligen moderskapet och dess särskilda ställning, det goda hemmet som utopi, delvis i Ellen Keys efterföljd, samt landsbygden och det idealiserande förhållnings sättet till denna. Romanerna som Jonsson studerar odlar en moderskapskult och producerar och upprätthåller därmed ett särartstänkande kring könen. Kvinnan tilldelas den närmast mytiska och mystiskt betonade livsuppgiften som moder. Alldeles påtagligt, säger Jonsson, är 1930-talet det decennium då modern blir huvudperson i litteraturen, men till skillnad från 1920-talets litteratur är den dominerande normen att barnafödande och moderskap hör hemma i äktenskapet, även om det "autonoma moderskapet" stundtals först blir prövat som ett alternativ.

Också vurmen kring hembygden och släkten har mytologiserande och mystifierande drag. Släktledet representerar "blodets band", medan hembygden symboliserar "jordens band". Detta kan i sin tur kopplas till en nationalism i form av hyllningar till det svenska på bekostnad av det utländska och främmande. Och därifrån är inte steget långt till ett rasbiologiskt tänkande. Jonsson lyfter fram frekvent förekommande rasistiska omdömen i romanerna använda för att karakterisera främst tattare, zigenare, judar och ibland fransmän och italienare. Därmed är vi framme vid ytterligare en central tes i undersökningen, nämligen att många av de kvinnliga författarna, framförallt debutanterna, omfattade ett nazistiskt tänkande: "Deras ideal stämde påtagligt överens med nazisternas." Med "nazistiskt tänkande" förstår Jonsson tendenser som i bred bemärkelse omfattas av metaforen blod och jord, utifrån begrepp som "jord, ras, bonde, släktband, hem, hembygd, fädernesland, tradition och sedvänja."

När jag läser boken blir jag tveksam till hur de återkommande kopplingarna görs mellan nazismen och 1930-talslitteraturen, mellan det svenska och det tyska. Även om jag bortser från enstaka märkliga påståenden som att "yrkesförbud för kvinnor i fertil ålder" i princip skulle gälla i Sverige likaväl som i Nazityskland, eller att föreställningar om folkhemmet "ofrånkomligen associerar till den nazistiska föreställningen om en folkgemenskap", ställer jag mig generellt frågan när jag läser Jonssons bok varför det är så självklart att hänvisa till det nazityska. Var en kulturkonservativ eller en antimodern hållning automatiskt nazistisk? Dessutom

gör Jonssons framställning det svårt att få grepp om var de kvinnliga författarna själva stod på den politiska skalan. Uppenbarligen rörde de sig i en tidens diskurs mättad av en viss typ av rasistiska idéer, men den diskursen måste ha förekommit i olika politiska läger. Uppenbarligen tar flera av författarna avstånd från nazismen, både i sina romaner och i annan publicistisk verksamhet. Hade de ändå ett nazistiskt tänkande? Jag tror att ett diskursanalytiskt angreppssätt hade kunnat hjälpa till att belysa den motsägelsefulla bild som materialet innehåller och som antyds hos Jonsson, men som inte problematiseras. Som läsare vill jag förstå vilken diskursiv dagordning som rådde för författarna, likaväl som andra aktörer i det svenska samhället vid den tiden. Detta hade jag sett som en rimlig kontextualisering av källmaterialet, men Jonsson avvisar just en kontextualisering som hon menar implicerar en utslätande hållning: "Även om sådant (t. ex. rasbiologiska föreställningar) var allmänt accepterat på 1930-talet menar jag att man inte kan se förmildrande omständigheter ändå." Det är viktigt, menar hon, att inta en läsarstrategi som pekar ut "aparta" och "oacceptabla" verklighetsbeskrivningar. Då frågar jag mig: är dessa aparta idag eller var de aparta då? Här hade det varit bättre att inta en klassisk historikerhållning, att försöka "förklara och förstå" företeelser i det förflutna. Och lita på att läsaren själv kan dra en del slutsatser.

Helene Carlbäck

Tobias Berglund & Niclas Sennerteg, *Svenska koncentrationsläger i Tredje rikets skugga* (Stockholm: Natur & Kultur 2008). 256 s.

Tobias Berglunds och Niclas Sennertegs bok inger betänkligheter redan med omslagsbilden. Bakom gula och blå taggtrådar skymtar ett fotografi av en internerad fånge. Det är effektfullt. Vi förväntar oss att koncentrationsläger är omgivna inte bara av vaktorn och beväpnade vakter utan också av taggtråd. Men av ett tjugotal slutna interneringsläger i Sverige under andra världskriget är det bara två där vi säkert vet att de hade taggtrådsstängsel (Regnsjö och Tjörnarp).¹ Och det visar sig att bokens innehåll också präglas av allvarliga felaktigheter och tvivelaktiga tolkningar.

Författarna hävdar att det var politisk opportunist som styrde interneringspolitiken: "Allt som kunde väcka Tredje rikets missnöje måste minimeras eller elimineras." (s. 67)² Tesen håller inte. Nazityskland visade inte något större aktivt intresse för den svenska interneringspolitiken. Interneringen av kommunister

1. SOU 1945:1, s., 45; Berglund & Sennerteg 2008, s. 200.

2. Se också Tobias Berglund, "Slutna utlänningsläger för civila i Sverige under andra världskriget. Ett systemperspektiv i en omvärldsanalys", i Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts (red.), *En problematisk relation? Flyktningpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (Uppsala 2008).

med flera vänstermän på våren 1940 bestämdes inte av anpassningsviljan till Tyskland, utan av den starka antikommunismen i Sverige under vinterkriget, som författarna också skriver om, men utan att koppla samman med sin tes om den svenska rädslan för Tredje riket. Från 1941 var det framför allt disciplinfall i bred mening som dominerade bland de internerade. Så småningom blev det allt fler quislingar samt tyska desertörer och misstänkta krigsförbrytare som spärrades in. Den viktigaste externa aktören var det norska flyktingkontoret, som inte ville ha ansvaret för kriminella och odisciplinerade norrmän och framför allt inte ville ha med misstänkta quislingar att göra.³

När det gäller åren 1940 och 1941 säger författarna. "Eftersom internerings-tiden var minst ett år var lägrens 'omsättningshastighet' relativt låg. En rimlig uppskattning är dock att närmare 200 icke dömda politiska fångar passerade genom lägen under krigets första år." Det är en missuppfattning, som färgar hela den bild författarna ger av lägren. 399 personer internerades under 1940 och ytterligare 110 under 1941. Av de 399 hade 310 släppts igen före utgången av 1940 och alltså suttit inspärrade i betydligt mindre än ett år (s. 15).⁴ Berglund och Sennerteg talar om en hel "arkipelag av läger" i Sverige under andra världskriget. "Socialstyrelsens slutna utlänningsläger var [...] de hemligaste och strängaste av alla." De påstår att det inte fördes någon "allmän offentlig debatt" om lägren (s. 18, 46). Så värst hemliga var de ju inte, de här lägren. Deras existens, verksamheten där och vilka grupper som internerades redovisades vid ett flertal tillfällen i riksdagen, till exempel av socialministern Gustav Möller i första kammaren i maj 1943 och i offentliga utredningar.⁵

Till de mörkaste inslagen i svensk flyktingpolitik hör enligt författarna den behandling som desertörer från den tyska krigsmakten utsattes för. Ansvariga var socialministern Gustav Möller och hans statsekreterare Tage Erlander. "Före november 1942 skickade Sverige tillbaka alla tyska desertörer dit de hade kommit från, vilket oftast innebar att de ställdes inför en exekutionspluton. [...] Sammanlagt 15 tyska desertörer avvisades direkt till Finland eller Norge av svensk polis eller militär under åren 1940–1942, men det handlade bara om de fall som kom till undersökningskommissionens kännedom. Eftersom Sandlerkommissionen inte

3. Redovisningar av systemet finns bl. a. annat i Förläggningskommittén, *Betänkande med förslag rörande Differentiering av det flyktingklientel, som anses böra omhändertagas i förläggning, m.m.*, 26.3.1942, vol. 2, F 3, Hemliga arkivet: utlänningsärenden, Socialstyrelsen, RA. Den metod Berglund 2008 använde för att studera klientelet i de slutna lägren fungerar inte alls. Han får andra resultat än de som redovisas i samtida sammanställningar över de intagna – som Berglund felaktigt påstår inte finns – och vad som framgår av protokollen över interneringsbesluten, A VII, vol. 1–7, Utlänningsbyrån, Socialstyrelsens arkiv, RA.

4. Protokoll A VII, vol. 1 och 2, Utlänningsbyrån, Socialstyrelsens arkiv, RA. Se också SOU 1945:1, bil. C, som visar att interneringstiderna under 1944 normalt var några månader.

5. Mikael Byström, *En broder, gäst och parasit: uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947* (Stockholm 2006), s. 146–149. Se också SOU 1945:1 och SOU 1946:36.

gjorde någon heltäckande granskning av flyktingarnas behandling [...] kan antalet desertörer som skickades rakt in i döden ha varit betydligt fler.” (s. 170–171) Påståendena om ”en säker död” upprepas flera gånger (s. 107, 176, 220, 223). Detta stämmer inte ens med den källa som författarna åberopar. De hoppar över en viktig bisats, nämligen ”att desertörerna enligt under hand givna instruktioner om möjligt lämnats tillfälle att obemärkt taga sig över gränsen”. Sandlerkommissionen uppger sedan att det fanns två fall av de 15, där man har anledning att tro att desertörerna arkebuserats.⁶

Svenska myndigheter gjorde vad de kunde för att smugla desertörerna tillbaka över gränsen, förbi de tyska myndigheterna. Från november 1940 till november 1942 kom 41 desertörer till Sverige. Av dem avvisades 14 – det var alltså långt ifrån ”alla” som avvisades. Hur många som mötte en ”säker död” vet vi inte. När frågan kom upp i riksdagen våren 1943 gjorde UD en kontroll med landsfogdedistriktet som ledde till de 14 fallen.⁷ Det är den utredningen Sandlerkommissionen byggde på. Det är därför inte troligt att det fanns ”betydligt fler” fall som vi inte vet något om. Vad som faktiskt hände desertörerna vid återkomsten vet vi inte heller så mycket om. Det kan ha handlat om en handfull människor som dog.⁸ Det är illa nog – de tyska straffen för desertering var hårda. Under kriget dömdes cirka 35 000 man för desertering. Av dem fick 65 procent dödsstraff och för 42 procent gick straffet i uppfyllelse och de avrättades.⁹

Österrikarna Gottfrid Auer och Franz Steller rymde till Sverige på hösten 1941, togs fast, skickades tillbaka över gränsen, lyckades smita, togs fast igen och skickades tillbaka en gång till, arresterades av tyskarna – och rymde tillbaka till Sverige. Nu fick de stanna, men i fängelse. Auer – som om vi ska tro Berglund och Sennerteg skickats till en säker död två gånger – har senare skrivit memoarer där han berättar om sin tid i Sverige.¹⁰

Nej, så här kan man inte skriva historia. Sensationsmakeri och moraliserande går här hand i hand med en starkt bristfällig empirisk undersökning, som baserats på en nog så begränsad del av det bevarade källmaterialet. Gång på gång bryter författarna mot historieforskningens minimikrav. Att det är en populärvetenskaplig bok, skriven för en bredare publik, befriar inte författarna från kraven på empirisk noggrannhet.

Klas Åmark

6. SOU 1946:36, s. 248, en sida som Berglund & Sennerteg direkt hänvisar till, se not 197.

7. Sammanställning över behandling av tyska desertörer, 21.8.1942, M. Hallenborg, P 90 CC, vol. P 1312, 1920 års dossiersystem, UD:s arkiv, RA.

8. SOU 1946:36, s. 248,

9. Manfred Meserschmidt & Fritz Wüllner, *Die Wehrmachtsjustiz im Dienste des Nationalsozialismus: Zerstörung einer Legende* (Baden-Baden 1987), s. 91.

10. Auer, Gottfried, *Desertör på flykt genom Sverige: minnen från andra världskriget* (Stockholm: 2000).

Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts (red.), *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, Opuscula Historica Upsaliensia 36 (Uppsala: Swedish Science Press 2008). 311 s.

De elva bidragen i *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, som redigerats av Lars M. Andersson och Karin Kvist Geverts, är uppdelade i fyra delar. Första delen, "Begreppet Förintelsen", består av ett bidrag av Stéphane Bruchfeld i vilket han påpekar att begreppet "Förintelsen" på svenska är förhållandevis nytt och går att datera tämligen exakt, nämligen till mars 1979" (s. 33). Författaren resonerar vidare kring dess mångtydiga tolkningar. I den andra delen, "Sverige åt svenskarna", återfinns fyra bidrag. Karin Kvist Geverts och Lena Andersson undersöker Socialstyrelsens utlänningsbyrå, Mikael Byström går igenom riksdagsdebatter och Tobias Berglund ger en översikt av verksamheten i samtliga slutna förläggningar för civila flyktingar. Dessa började inrättas i Sverige med start den 25 februari 1940, och Berglund diskuterar dem utifrån svensk utlännings- och flyktingpolitik. Tredje delen, "Hjälporganisationerna och flyktingarna", består av tre bidrag: Malin Thors analys av hjälpverksamhet inom Norrköpings mosaiska församling, Pontus Rudbergs granskning av flyktingverksamheten inom Stockholms mosaiska församling och hjälpkommittén för Tysklands judar samt Pär Frohnerts studie av Missionsförbundet och Israelmmissionen. Sammanfattningsvis kan sägas att de sociala praktikerna står i fokus i bokens andra och tredje del och i synnerhet belyses den svenska judiska hjälporganisationens och myndigheternas verksamhet. I samtliga bidrag i dessa två delar tydliggörs att sociala praktiker, som till exempel de rutiner och regelverk som utvecklades av flyktingmyndigheterna, hade en större betydelse för utformningen av flyktingpolitiken än själva lagstiftningen. Fjärde delen, "Lagstiftningen, råddaren och flyktingen", som utgörs av tre bidrag skrivna av Laura Palosuo, Paul A. Levine respektive Ilona Treitel, hade kunnat rubriceras "diverse" eller "övriga". De har dock en gemensam nämnare, nämligen Ungern, som på olika vis har betydelse för de olika bidragen.

Frågorna som ställs i denna aktuella och viktiga antologi omfattar ett brett spektrum, från resonemang kring själva begreppet "Förintelsen" till debatter och sociala praktiker som understryker nödvändigheten av att studera flyktingpolitiken i samband med antisemitismen i Sverige. Framställningen fokuserar på myndigheter och rör sig därmed på en kollektiv nivå. Ilona Treitels bidrag är det enda i antologin som avviker från detta mönster då det behandlar en flyktings individuella perspektiv. Hennes familjeöde framställer Treitel som ett både unikt och typiskt exempel, "inte minst vad det gäller kontakterna med de svenska myndigheterna" (s. 290). Hon beskriver detta som en kamp med lycklig utgång.

Inledningens översikt över nyare forskning om svensk flyktingpolitik och judiska flyktingar under andra världskriget är god. Samtidigt identifierar Andersson

och Kvist Geverts brister i den tidigare forskningen och formulerar nya, hittills saknade, perspektiv. Deras kritik riktar sig mot tidigare framställningar av restriktiv svensk invandringspolitik enligt vilka denna har förklarats med behovet av att skydda den inhemska arbetsmarknaden. Vidare gäller deras kritik den tidigare forskningens dikotomisering av förklaringarna till den restriktiva svenska flyktingpolitiken i termer av antingen ett försvar för arbetsmarknaden eller ett uttryck för antisemitism. Deras föreslagna lösning är att kontextualisera aktörernas påståenden för att på så sätt innehållsligt förankra det empiriska materialet. De pläderar för ett nytt forskningsperspektiv som undersöker "kodspråket", och de lyfter i det sammanhanget fram Ruth Wodaks och, i den svenska vetenskapliga kontexten, Birgitta Almgrens forskning. Rekommendationen att – i likhet med Wolfgang Benz och de andra forskare vid Zentrum für Antisemitismusforschung i Berlin som läsaren möter i samma fotnot – använda ett språkligt perspektiv förefaller däremot egendomlig i relation till Wodak och Almgren. Att reducera det forskningsområde som dessa representerar till analyser av debattörernas och myndigheternas "kodspråk" visar på bristande kunskap om tyskspråkig forskningslitteratur. Vidare hade det, vid sidan av Benz, varit intressant att hänvisa till de ingående studierna om östjudar som gjorts vid Simon-Dubnow-Institut i Leipzig eller Heiko Haumanns centrala *Geschichte der Ostjuden* (1990). Det verkar förvisso vara ett generellt problem att tyskspråkig forskningslitteratur försummas i svensk historieforskning. En förbättring på detta område skulle, som redaktörerna också framhåller, bidra till en berikning och förstärkning framför allt beträffande observerade brister i teoretiska utgångspunkter inom de starkt empiriskt präglade studierna (s. 22).

Andersson och Geverts pekar på kontinuiteten i de existerande föreställningarna genom deras koppling till begreppet "ras". Här hade det säkerligen varit intressant att nämna Maja Hagermans bok *Det rena landet* (2006). Hennes arbete är ingen systematisk historisk studie men behandlar svenskarnas föreställningar om sin härkomst och dessa föreställningars förändring över tid, något som ännu inte fokuserats inom den nyaste historiska forskningen. Hagerman placerar svensk forskning i en internationell kontext och frågar när och var den fascination började som ledde till etablerandet av Statens institut för rasbiologi i Uppsala och som gjorde Sverige ledande i Europa under mellankrigstiden inom rasbiologisk forskning.

Till saknade perspektiv i antologin kan även räknas genus. Undantagen utgörs av Thors och Palosuos bidrag. Thor undersöker hjälpverksamheten inom Norrköpings mosaiska församling och identifierar de olika roller som kvinnor och män spelade i verksamheten. Palosuo undersöker ungerska anti-judiska lagar i ett intersektionellt perspektiv. Båda bidragen har också tydliga teoretiska utgångspunkter och utgör antologins höjdpunkter.

I frågekomplexet kring "judefrågan" eller "judeproblemet" framställs judar som

en homogen grupp. Differentieringarna av denna bild sker framför allt mellan raderna. Resultatet av Geverts analys tydliggör förekomsten av föreställningar om att det fanns en "judefråga" i Sverige. Detta visar att det finns fog för konstaterandet att politiken var påverkad av antisemitism. Geverts belägger att det var acceptabelt att uttrycka moderata antisemitiska åsikter utan att de uppfattades som kontroversiella, medan det var oacceptabelt att vara antisemit. Detta antyder närvaron av en latent antisemitism i det svenska samhället, i likhet med i resten av Europa, men det säger samtidigt ingenting om dess grad. Den nödvändiga frågan om antisemitismens differentiering – vilka former av antisemitismen som existerade och av vilka föreställningar de var präglade – lämnas också öppna.

När jag begrundar frågan i bokens titel, "En problematisk relation?", tänker jag på en annan historisk antologi som bland annat behandlar svensk flyktingpolitik. *Ein sehr trübes Kapitel? Hitlerflüchtlinge im nordeuropäischen Exil 1933 bis 1950* publicerades exakt tio år innan Anderssons och Kvist Geverts volym och hade en liknande fråga i titeln.¹ Den senare antologin kan läsas som ett slags specialisering med tyngdpunkt på Sverige och judiska flyktingar. Men fortfarande – liksom för tio år sedan – besvaras inte frågan i bokens titel, och i det senare verket saknas även en motivering av den valda kronologiska avgränsningen, 1920–1950. De intressanta och empiriskt solida bidragen introducerar dock nytt material för forskningen och problematiserar och fördjupar många viktiga frågor beträffande svensk flyktingpolitik. De spelar en viktig roll för att ta upp ämnet utifrån nya utgångspunkter. Antologin tyder på ett uppsving för forskningen inom området.

Izabela Dahl

Mats Hayen, *Ett sekel i självstyrelsens tjänst: Sveriges kommuner och landsting 100 år* (Stockholm: Kommentus förlag 2008). 184 s.

Genom införandet av 1862 års kommunalförordningar lades grunden till det i dag gällande svenska kommundsystemet. Samtidigt utfärdades en särskild förordning om landsting. Den kommunala självstyrelsen tog sin utgångspunkt i den allmänna kompetensen, det vill säga vilka verksamheter kommunerna skulle driva, den kommunala beskattningsrätten och det kommunala besvärsinstitutet. Här till fogades också under 1900-talet den kommunala demokratin och planmonopolet. Begreppet självstyrelse förutsatte således en bestämd relation i förhållandet till staten. Därmed var spelplanen utformad, men det var emellertid först i samband med kommunblocksreformen drygt 100 år senare som det infördes en mer enhetlig kommuntyp och de mer formella skillnaderna mellan stad och land utplånades.

1. Einhart Lorenz (red.), *Ein sehr trübes Kapitel? Hitlerflüchtlinge im nordeuropäischen Exil 1933 bis 1950* (Hamburg 1998).

Redan i början av 1900-talet ökade behoven av samverkan mellan kommunerna och 1908 bildades därför Svenska stadsförbundet och 1920 Svenska landskommunernas förbund, som 1963 bytte namn till Kommunförbundet. År 1968 skedde så ett samgående mellan Stadsförbundet och Kommunförbundet under det gemensamma namnet Kommunförbundet. År 1920 bildades också Svenska landstingsförbundet, som 2007 slogs samman med Kommunförbundet och antog namnet Sveriges kommuner och landsting. Det är denna organisatoriska utveckling och påverkan på den svenska samhällsutvecklingen som behandlas i boken, *Ett sekel i självstyrelsens tjänst*, författad av fil. dr. Mats Hayen, verksam vid Stadsarkivet i Stockholm.

Bakom tillkomsten av de olika förbunden i början av 1900-talet fanns behovet av samarbete i form av informations- och kunskapsspridning, statens ökade anspråk, de offentliga utgifternas tillväxt och socialpolitikens ändrade karaktär. Det olika förbunden blev tidigt viktiga remissinstanser, men sökte också påverka utvecklingen genom egna utredningar och förslag och gav ut egna tidskrifter. Det här var under en tid då folkrörelserna var på frammarsch och gav utrymme för ett antal aktörer att göra tidiga pionjärsatser. Erik Palmstierna, Yngve Larsson och Henning Elmqvist är några av de mest inflytelserika personerna i Stadsförbundets tidiga historia. Det var också storstäderna som tidigt präglade verksamheten inom förbunden. År 1919 bildades Stadshistoriska institutet med dess förste föreståndare historikern Nils Herlitz.

Under första världskriget kulminerade den process som ledde fram till rösträttsreformen 1918–1919 och kraven på kommuner och landsting ökade från statens sida. Här fanns starka spänningar mellan stad och land, mellan landsbygdskommuner och landsting å ena sidan och de mer utvecklade storstäderna å den andra. Landstingen betraktades som en sorts överkommuner på landsbygden, där godsägarna utgjorde en stark grupp, medan andra kammaren dominerades av bönder. År 1920 bildas således Landstingsförbundet och Landskommunernas förbund. På den historiskt präglade Jubileumsutställningen i Göteborg 1923 kunde de tre förbunden och Stadshistoriska institutet agera tillsammans för första gången.

Under mellankrigstiden professionaliserades verksamheten i kommunerna, samtidigt som de demokratiska krafterna skapade möjligheter för nya politiska grupperingar och krav på kommuner och landsting. I centrum för förbundens verksamhet stod utbildningsfrågorna och frågan om enhetlighet inom redovisningsområdet. En diskussion om den kommunala kompetensen och uppdelningen av makten mellan staten och kommunerna tog fart och resulterade 1936 i en av de första politiska radiodebatterna i vårt land (finns bilagd som CD i boken). Men det skulle dröja till andra världskriget och tiden därefter innan kommuner och landsting kom att tilldelas en mer framträdande roll i samband med välfärdstatens utbyggnad.

Efterkrigstiden inom förbunden kom att präglas av de två stora kommunreformerna, där storkommunreformen 1952 var den i särklass mest betydelsefulla då antalet kommuner reducerades från 2 281 till 816. Kommunblocksreformen 1964–1974 minskade antalet ytterligare till drygt 280. Då bildades också Kommunförbundet, som delvis var en följd av att skillnaderna mellan stads- och landskommunerna reducerats. Den offentliga sektorns kraftiga expansion hade utstakats på central nivå men kom att effektueras ute i kommuner och landsting. Förbundens verksamhet kom alltmer att omhändertas av konsulter och arbetsstudieingenjörer. Från och med 1970-talet kom kommunerna att få ett växande inflytande över den fysiska riksplaneringen och fram till idag har även miljöfrågorna utvecklats till att bli en central angelägenhet för kommunerna.

En intressant fråga som berörs i boken är begreppet kommunalt självstyre och hur det har förändrats över tid, från en mer förvaltande roll under åren kring andra världskriget till en diskussion om rätten för kommunerna att själva bestämma över sina angelägenheter. Här kan man då också rikta viss kritik mot bokens upplägg som inte driver någon enhetlig tes bakom de olika förbundens tillkomst och fortsatta utveckling. Mest intressanta blir de första delarna, där också kopplingen till den kommunala expansionen är mer genomarbetad, medan den moderna tiden mer handlar om förbundens egna verksamheter och interna problem i tider av EU-anpassning. För alla historiker som ser kommuner och landsting som viktiga aktörer i samhällsutvecklingen är det här således en lämplig inkörsport, kanske just därför att boken ställer fler frågor än den besvarar.

Bengt Berglund

Anders Berge, *Sjukvårdens underklass: sjukvården i den kommunala fattigvården 1910–1950* (Umeå: Borea 2008). 364 s.

Ulf Jönsson, *Från hospital till vårdcentral: vårdens historia i ett lokalt perspektiv* (Stockholm: Carlssons 2008). 248 s.

Under senare år har vårdens historia, framför allt den psykiatriska vården, rönt allt större intresse bland forskare. Ett nästan helt negligerat område av vårdhistorien är dock den mycket omfattande kropps- och sinnessjukvård som bedrevs i kommunal regi. Denna hade ett nära samband med fattigvården, något som på en rad olika sätt fick konsekvenser för dess utformning och kvalitet. I *Sjukvårdens underklass* gör Anders Berge en bred undersökning av den vård som bedrevs i de olika kommunala sjukvårdsinrättningar som växte fram vid början av 1900-talet. Den huvudfråga Berge ställer handlar om den eventuella förekomsten av ett klassmönster inom vården, eller mer specificerat: Var den vård som bestods inom fattigvården en sämre form av sjukvård än den som bedrevs i andra institutioner? En annan fråga gäller hur denna vård förändrades under undersökningsperioden.

Huvudsakligen av källpraktiska skäl inriktas undersökningen mot den kommunala sinnessjukvården medan kroppssjukvården behandlas mera översiktligt. Sambandet mellan sjukvård och fattigvård måste förstas mot bakgrund av närheten mellan sjukdom och fattigdom i dåtidens svenska samhälle. Sjuka, invalidiserade och åldersskräpiga utgjorde större delen av fattigvårdens understödstagare. En betydande andel av dessa grupper omhändertogs inom olika typer av fattigvårdsinstitutioner. Sjukvård och fattigvård blev på så sätt ofta två dimensioner av samma verksamhet.

Vårdkvalitet är, som Berge påpekar, ett problematiskt begrepp. Som metod för att operationalisera olika kvalitetsfaktorer använder Berge greppet att ställa de uppgifter han får fram i relation till tidens "auktoritativa normer" för vad som var bra respektive dålig vård. Den övergripande frågan om förekomsten av ett klassmönster måste dock ställas mot bakgrund av att sjukvården, liksom många andra institutioner, *hade* en inbyggd och till stor del kulturellt accepterad klassordning i form av att den som hade ekonomiska resurser kunde köpa sig olika förmåner som "enskilt" eller "halvenskilt rum", bättre kost och bättre omvårdnad av läkare och annan vårdpersonal. En undersökning 1930 visade att cirka 10 % erhöll vård i enskilt eller halvenskilt rum. Denna klassordning hade djupa rötter i sjukvårdsinstitutionernas historia.

Boken innehåller två huvuddelar. I den första behandlas sjukvårdssystemet i sin helhet och fattigvårdsinstitutionernas ställning inom detta system. Berge visar här hur sjukvården redan under 1900-talets första decennier utvecklats till ett komplext och svåröverskådligt system av stora och små inrättningar vars verksamhet reglerades och finansierades på flera olika sätt. Samtidigt som den ingående kartläggningen av olika typer av institutioner och verksamhetsformer ger en värdefull bakgrund för att förstå sjukvårdens karaktär är dessa inledande kapitel, fyllda som de är med tabeller, statistik och redogörelser för lagstiftningsförändringar, bitvis tämligen svärgenomträngliga. Denna första del innehåller också en redogörelse av fattigvårdens förändring fram till och med 1948 års beslut om folkpension vilket innebar ett viktigt steg på vägen som ledde till skiljandet av fattigvården och sjukvården från åldringsvården. I bokens andra huvuddel görs en empirisk studie av de kommunala sinnessjukhusen och deras praktik åren 1920–1926, 1936 respektive 1950. Underlaget är framför allt inspektionsberättelser av överinspektören för sinnessjukvården. Störst uppmärksamhet riktas mot situationen under 1920-talet. För att bedöma vårdens kvalitet urskiljer Berge sex normkällor, det vill säga grundläggande regler för sinnessjukvården vilka destilleras fram ur lag- och förordningstexter: åtskillnad och individualisering efter patientkategori, behandlingens (terapiens) innehåll, användande av isolering, materiell standard, personalens antal och utbildning samt beläggning och dokumentation. Undersökningen ger vid handen att kvalitetskillnaderna i de kommunala vårdinrättningarna under 1920-talet var mycket stora. Här fanns en grupp inrättningar som bedrev efter ti-

dens mått högst tillfredsställande vård, en något större grupp som bedrev mindre tillfredsställande vård samt slutligen en grupp där det bedrevs undermålig vård och rentav vanvård. De fördjupade stickprovsundersökningar Berge gjort, alltjämt med stöd i inspektionsberättelserna, visar dock en gradvis förbättrad vårdkvalitet vid de senare tidpunkterna.

De stora skillnader som fanns innebär att det *inte* går att tala om de kommunala inrättningarna som en enhetlig underklass i den svenska sinnessjukvården. En del kommuner visade att det under rådande förutsättningar gick att ordna tillfredsställande enklare sinnessjukvård. Berges sammanfattande bild blir dock ändå dystert: de flesta av de kommunala sinnessjukvårdsinrättningarna levde endast bristfälligt eller inte alls upp till tidens normer för sinnessjukvård. Han menar till och med att den kommunala vanvården var en av *orsakerna* till sinnessjukdomarnas ökande utbredning under 1900-talets första decennier (s. 268).

Hur kan man förklara den dåliga vårdkvaliteten i kommunerna? Berge är tydlig på denna punkt: sjukvårdens klassordning skapades inte främst av patienternas fattigdom och ekonomisk-rättsliga ställning utan av den kommunala självstyrelsen varigenom sjukvårdens kvalitet gjordes till en fråga om lokal politik. Mängden grava missförhållanden och den ytterst ojämna kvaliteten inom sjukvårdssektorn hade, menar Berge, ett samband med det svenska konstitutionella systemet. Därmed låg ansvaret för bristerna i sista hand inte på snåla och hjärtlösa kommunalmän utan på statens lagstiftande organ för att de under så lång tid underlät att ingripa via lagstiftning och effektivare kontroll. Den sjukvård som kommunerna bedrev hanterades konstitutionellt som fattigvård, ett område där den kommunala självstyrelsen sedan långt tid tillbaka var mycket stark. Därmed utgjorde detta också ett hinder för staten att säkerställa kvaliteten på den sjukvård som kommunerna bedrev. En fråga som inte explicit diskuteras men som nog ändå måste ställas är om inte den ovan nämnda klassindelning som fanns inom vården vid de stora sjukhusen gjorde de skillnader som fanns inom den kommunala vården lättare att acceptera.

Som jämförelse med de kommunala anstalterna har Berge också undersökt de landstingskommunala så kallade upptagningsanstalter för sinnessjuka som enligt lagen skulle finnas inom varje landstingsområde samt de enskilda anstalter och sjukhem som också bedrev sinnessjukvård. De förstnämnda anstalterna tycks generellt inte ha bedrivit en mer tillfredsställande vård än de bästa kommunala inrättningarna samtidigt som de exempel på undermålig vård som fanns i dessa saknades i landstingets anstalter. Bland de enskilda anstalterna och sjukhemmen fanns däremot i vissa fall en vårdstandard som klart överglänste de kommunala inrättningarna (och de flesta statliga). Också inom denna kategori fanns dock undermåliga inrättningar. De enskilda anstalterna var ofta små hemliknande inrättningar vars existens bars upp av efterfrågan på bättre vård för patienter från samhällets högre klasser. Den klassindelning som inte tydligt framträdde inom den

kommunala vården generellt gick egentligen tvärs igenom de olika vårdsektorerna; den statliga, kommunala och enskilda. Sammantaget har Berges arbete bidragit till att en viktig pusselbit lagts till vårdhistorien generellt samtidigt som det givit en historisk belysning till även idag ytterst viktiga frågor om sambanden mellan vårdkvalitet, styrning, finansiering och huvudmannaskap inom vården.

Berge skriver med en viss kritisk udd att den vård- och medicinhistoriska forskningen dominerats av ett produktions- och producentperspektiv. Utifrån detta perspektiv är det väsentligen den vårdproducerande apparaten som varit subjektet medan patienterna blir objekt för dess insatser. Ulf Jönssons *Från hospital till vårdcentral* kan sägas vara ytterligare ett exempel på denna tendens. Boken behandlar sjukvårdens historia i Söderköping och börjar med en tämligen rapsodisk översikt över vårdens organisation och utformning under medeltid och tidigmodern tid innan situationen under 1800-talet behandlas. Berättelsen flödar sedan allt rikare ju närmare vår egen tid vi kommer. I Jönssons bok passerar rader av läkare, lokalpolitiker, byggmästare (!) och landstingsmän förbi men inte en enda patient träder mer än som namn fram ur anonymiteten. Byggnader, inventarier, budgetar och politiska strider och överväganden beskrivs ingående medan frågor om till exempel vårdens innehåll och maktrelationer inom institutionerna knappast berörs alls.

Lokala skildringar av detta slag kan i bästa fall fungera som konkretiseringar och underlag för mera övergripande och syntetiserande arbeten. Som ofta är fallet med lokalhistoriska skildringar blir dock framställningen här tämligen personcenterad, i detta fall framför allt kring läkarna. I avsaknad av mer problematiserande resonemang kring generella sociala, ekonomiska och politiska strukturer och förändringar blir vad som skedde en följd av lokala och regionala händelser och förhållanden. Bristen på vetenskapliga frågeställningar gör att *Från hospital till vårdcentral* blir ännu ett i raden av utvecklings- och modernitetsorienterade arbeten som varit – och är – så vanliga inom vård- och medicinhistorien. Samtidigt ska sägas att den kritik som kan riktas mot arbetet från vetenskapliga utgångspunkter inte innebär att boken saknar intresse sedd från andra bedömningsgrunder.

Roddy Nilsson

Jan af Geijerstam (red.), *Industriland: tolv forskare om när Sverige blev modernt* (Stockholm: Premiss förlag 2008). 306 s.

Boken *Industriland* är en pendang till den utställning med samma namn som Arbetets museum öppnade våren 2007. Syftet är, som det formuleras i bokens förord, att fördjupa och problematisera de perspektiv utställningen ger och därför har tolv forskare, tillika meriterade populärvetenskapliga skribenter, engagerats.

Målgruppen är bred, alltifrån en historieintresserad allmänhet till i stort sett alla utbildningsinstitutioner utöver grundskolan. Tiden i fokus är cirka 1930 till 1980, dvs. den period som kallas för den högingustiella epoken.

Två skribenter ger i antologin denna epoks allmänna karaktäristiska, dels redaktören Jan af Geijerstam, dels Maths Isacson, professor i ekonomisk historia. Enligt den sistnämnde hade industrisamhällets sin höjdpunkt mellan 1935 och 1965, även om andelen arbetande inom industrin aldrig överskred 45 procent eller omkring en miljon människor. Sett till sysselsättningen var industrisektorn aldrig lika dominerande som den tidigare agrar- och den senare tjänstesektorn. Ändå blev periodens mest framträdande kännetecken – storskalighet och rationalitet – en överideologi som så småningom slog igenom också på kontor, sjukhus, bondgårdar och serviceföretag.

Utvecklingen innebar enorma materiella framsteg. Den genomsnittlige svensken fick del av en 20-faldig konsumtionsökning under 1900-talet, varav en stor del inträffade från cirka 1930 till 1975. Men där fanns också stora nackdelar; utarmat arbetsinnehåll, ökad kontroll och styrning och konsekvenser för de människor som inte "höll måttet". Isacson ställer frågan om detta var oundvikligt; hade välständsökningen kunnat uppnås utan den själsdödande effektiviseringen, var denna det nödvändiga priset för vår välfärd?

Frågan är mer av ett diskussionsämne än något som enkelt kan besvaras, men spørsmålet ligger som en bakgrund till flera av bokens bidrag. Frånsett inledningen är dess första artikel en livsberättelse. "Anna", mor till artikelförfattaren Tora Friberg, och tillhörig arbetarklassen har intervjuats om sina erfarenheter. En stor del av hennes yrkesliv utspelades under den högingustiella epoken; hon var en av de många som kom till staden från landet och inledde sitt arbetsliv som hembiträde. De upplevelser hon ger uttryck för är både smärtsamma och positiva. Starka klasskillnader med vad det innebär av förödmjukelse hör till bilden, men också det positiva i att ingå i en arbetsgemenskap där erkännande gavs för goda insatser, inte minst i form av pengar, respekt och oberoende. Anna och hennes medsystrar gagnades ändå, trots olika former av umbäranden, av den högingustiella epokens utveckling. De kunde med tiden skaffa sig ett allt större oberoende och använda fritiden till att förverkliga sig själva. Litteratur, sömnad och keramik var tre av Annas stora intressen.

Flera av antologins författare tar dock upp andra och mindre positiva sidor av epoken. Historikern Maija Runcis skriver i "De som inte fick plats – att hålla måttet" om de 63 000 steriliseringar som utfördes under mellan- och efterkrigstiden. Känt från tidningsartiklar och debatter behöver fenomenet inte närmare refereras, men poängteras bör Runcis huvudsakliga och skarpa budskap. Steriliseringarna utfördes inte på djävulskap eller av några onda män, tvärtom var de en integrerad del av rådande och samhälleliga ideal. Människan skulle träda ur sin omyndighet med statens hjälp och sociala problem ansågs kunna gå i arv. Den återkommande

frågan var vilken sorts människor (eller – med en annan term – vilket människomaterial) som samhället behövde. Aktiva aktörer var läkare med bistånd från präster och lärare. Det ansågs också viktigt att kvinnor var med i de grupper som bedömde olika "ärenden".

Ekonomihistorikern Jenny Anderssons bidrag "Socialdemokratin, tillväxten och den sociala utslagningen" behandlar perioden från 1960-talet till idag. Redan under det förstnämnda decenniet upptäckte socialdemokratin att människor av strukturella orsaker inte for väl av utvecklingen. Detta ansågs ha en koppling till industrisamhällets tillväxt, massproduktion och konsumtion. Idag, i det så kallade postindustriella samhället, är det emellertid idén om kunskapssamhället som står i centrum för socialdemokraterna. Tillväxten i detta väntas ske inte genom kol och stål, utan genom det som finns inom oss, våra intellektuella kapaciteter eller, med ett annat ord, humankapitalet.

Tanken har följder för jämlikhetsbegreppet och i förlängningen för idéer om social utslagning och sociala skillnader. När tillväxt sker inifrån blir jämlikhet en fråga om att förverkliga livschanser och inneboende talanger. Konsekvensen Jenny Andersson pekar på är dock mindre positiv. Kunskapsbegreppets innehåll förvandlas från idéer om bildning, insikt och förståelse till något betydligt krasare, till en varufiering. Kunskapen blir liktydigt med en produktionsfaktor och inte med förmågan att ifrågasätta samhällsstrukturer. Nya maktförhållanden och nya klasskillnader uppstår: vem bestämmer vad som är kunskap och vilka besitter den? Idag har det uppstått ett den moderna tillväxtens dilemma: de som äger den eftertraktade kunskapen jobbar sig sjuka; de som är utan får inte vara med.

Lars Ilshammar, chef för Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, diskuterar med utgångspunkt från den "idealtypiska svenska bruksorten" Karlskoga begrepp som det postindustriella samhället och informationsamhället. Ilshammar kallar dem buzzwords, ord som saknar en entydig definition och menar att de fått sitt genomslag mer i kraft av önsketänkande än reell innebörd. Udden är ideologisk; inträdet i denna nya värld sägs innebära radikala skiften i sätt att "arbeta, producera och tänka, med nya näringsstrukturer och nya möjligheter till tillväxt, välfärd och demokrati". I denna betydelse är det heller ingen tvekan om att Sverige och stora delar av världen blivit postindustriella. Individualitet, innovationsförmåga, kunskaper och upplevelser är värden som betonas, medan industrialismens kollektiva lösningar tonas ner.

I andra meningar är dock ryktet om tillverkningsindustrins död överdrivet. I antal sysselsatta räknat passerade visserligen tjänstesektorn industrisektorn redan 1964 och antalet industriarbeten är idag mer sällsynta, men tillverkningsindustrin har troligen aldrig varit så vital som nu. Industrialiseringen är dock märkbar även på andra sätt än i sysselsättning och produktion. Ilshammar skriver att sedan 1950 har världen "genomindustrialiserats på livets alla områden". Tjänstesamhället impregneras i minst lika hög grad av industrialismens och fordismens

principer som under den högindustriella epoken. "För vad är", skriver Ilshammar, "postindustriella symboler som en snabbmatsrestaurang, ett köpcenter eller en storflygplats, om inte just – industrier?"

I Karlskoga är den dominerande arbetsgivaren inte längre Bofors utan Transcom, Sveriges största callcenterföretag med 1200 anställda enbart på orten. Här illustreras Ilshammars resonemang mycket konkret. De anställda – kommunikatörerna – framför sina datorskärmar detaljkontrolleras, deras prestationer mäts sekund för sekund och jämförs statistiskt med hundradelar av procent. Industrielismens logik i symbios med den digitala datorn – det postindustriella samhällets kanske främsta symbol!

Att recensera antologier är en orättvis syssla. Av utrymmeskäl finns inte möjlighet att diskutera alla bidrag. Bland andra hade jag gärna också gått in på Irene Molinas och Erlands Måralds alster om bostadssegregation och bostadspolitik respektive natur- och miljösyn. Det finns även enstaka bidrag som jag tycker missar problematiseringen av sina ämnen – bokens uttalade syfte – och det finns några mindre redaktionella frågetecken. Men kritiken blir inte annat än en randanmärkning. Boken fyller väl sitt ändamål; läsaren får en grundligt fördjupad om än inte alltid så vacker bild av epoken ifråga.

Bo Larsson

Per Lundin, *Bilsamhället: ideologi, expertis och regelskapande i efterkrigstidens Sverige*, Monografier utgivna av Stockholms stad nr 193 (Stockholm: Stockholmia förlag 2008). 410 s.

För några år sedan påstod jag att många svenska samtidshistoriker, jag själv inte minst, var både fega och tråkiga i våra val av ämnen att skriva historia om.

Forskaren bakom avhandlingen *Bilsamhället* tillhör dock inte denna skara. Kanske spelar den mångvetenskapliga miljön vid KTH där avhandlingen har tillkommit en viktig roll för att förklara den starka samtids- och samhällsrelevansen i avhandlingen.

Om historia handlar om att formulera en på fakta grundad diskurs om det förflutna så träffar *Bilsamhället* mitt i prick. Avhandlingen besvarar en mycket angelägen fråga. Hur kan det komma sig att de svenska städerna är så fula, förorterna så erbarmerligt tråkiga, transportsträckorna så långa inom tätbebyggda områden och köpcentrena och stadskärnorna så ensartade? Som utländska betraktare konstaterar, så går det sällan att skilja en svensk stad från en annan. Men det finns många vackra träd, som Le Corbusier artigt sa vid ett besök i Vällingby. Förklaringen till att svenska städer ser ut som de gör är att mellan 1960 och 1970 revs nära hälften av all äldre stadsbebyggelse i Sverige. Och en hel del lär ha rivits innan och efter. Orsaken till denna fatala förstörelse är naturligtvis bilen. Bilen

och massbilismen framställdes av en grupp experter som en naturgiven företeelse som samhället måste anpassa sig till. Vilket också skedde. Via den svenska modellen i all sin prydad: Fristående myndigheter, konsensus, förhandlingar, korporativt inflytande och social ingenjörskonst ledde till att vi fick ett långtgående regelverk – ja, egentligen var det inte ett tvingande regelverk utan bara detaljerade rekommendationer men de användes som tvingande regler – byggda på bilens "behov" och på risken för olyckor mellan "irrationella" fotgängare och bilarna. Det svenska välståndet under efterkrigsdecennierna bidrog också till att Sverige, i större utsträckning än andra europeiska länder, hade råd att slå sönder stadsbebyggelsen för bilens skull.

Avhandlingens teoretiska utgångspunkter är föredömligt stringenta och den teoretiska, generella diskussionen förhåller sig direkt till de frågor författaren föresatt sig att besvara. Tekniken som ideologi och begreppet frusna ideologier, som Lundin menar att våra stadsmiljöer är, utgör den teoretiska ramen. Utifrån tidigare forskning inom området formulerar Lundin tre frågor som hans avhandling ska besvara: Hur skaffade sig trafikexperterna monopol på frågan? Hur gick de till väga när de tog fram normer? Hur implementerades dessa normer i stadsbyggnadsprocessen?

Lundins slutsatser är att trafikexperterna skaffade sig tolkningsmonopol genom att mycket kategoriskt hävda att bilsamhället var ofrånkomligt, men att de, med sina vetenskapliga metoder och teknisk kunskap, var i stånd att ordna det så att samhället skulle vara väl rustat att möta vågen av massbilism som skulle komma. De normer de ställde upp för hur detta skulle ske grundades dock sällan på några mer vetenskapliga undersökningar om svenska förhållanden utan var ofta formulerade utifrån idéer från USA. De framtidsprojektioner som på 1950- och 1960-talen låg till grund för vissa normer tycks än i dag totalt överdimensionerade. Liksom den service som den bilburne kunde förvänta sig av samhället: bilen skulle aldrig behöva parkeras längre bort än 150 meter från arbetet, affären eller bostaden. Denna överdimensionering, som ju borde ha varit tydlig för samtiden, förhindrade dock inte politiker på alla nivåer att anamma experternas normer och tjänstemännen i det offentliga tjänsten att implementera dem.

Trafikexperternas framgångar gällde främst två områden: Parkeringsplatser och trafiksäkerhet.

Städerna skulle byggas om för att bereda plats för ett mycket stort antal parkeringsplatser. Denna ambition kunde slås ihop med de krav som sedan länge ställts på rivning av osunda hus. Omvandlingen av städerna för att släppa fram trafiken och låta bilarna få sina parkeringshus kom också att gå under namnet sanering. Radikaliseringskritiken, i ord och handling, drabbade dock parkeringsplaneringen och städernas anpassning till bilarna. Implementeringen av trafik- och stadssanering kom efter 1968 att ske i motvind.

Trafiksäkerhetsfrågan däremot drabbades aldrig av denna kritik. Trafiksäkerhet

framstod som något önskvärt och ingen ifrågasatte den idé som trafikexperterna formulerat, nämligen att trafiksäkerhet endast kunde uppnås genom att öka framkomligheten för bilarna. Offren för trafikdöden, och de var många under den här tiden, identifierades först och främst som irrationella fotgängare. Genom att separera gående, cyklist, bostäder och skolor från de gigantiska trafikleder där bilarna skulle rusa fram, skulle trafiksäkerhet uppstå. Sålunda utformades våra miljonprogramsförorter som en mycket gles bebyggelse, effektivt kringgärdad och avskild från det övriga samhället av motorleder: Gigantiska parkeringsplatser vid husens fot. Skola, köpcentrum, dagis och lekplats bredvid. Vägen in till staden, för de bilburna. Väl inne i staden, shopping till fots på några stadsgator som reserverats för kommers. Stora köpcentra lades utanför städerna, mellan förorterna. De förutsatte bil.

Experternas rekommendationer implementerades alltså som regler, konsekvent och entydigt. Så till den milda grad att de experter som sedan 1940-talet arbetat fram rekommendationerna, mot slutet av 1960-talet själva tog avstånd ifrån dem. Men det var så dags då. Som Lundin påpekar fungerar regler bakåtsträvande. Våra svenska förorter och stadsmiljöer är frusna ideologier från efterkrigstiden.

Lundins avhandling utmynnar i en intressant diskussion om regler, om fördelarna och nackdelarna med att styra ett samhälle via regler (det är enkelt men det blir lätt fyrkantigt); och om vilka förutsättningarna är för att det ska lyckas (politikerna måste anamma dem och majoriteten av dem som ska exekvera besluten måste ställa upp och tillämpa reglerna konsekvent).

Som torde ha framgått är *Bilsamhället* i mina ögon en avhandling som på ett övertygande sätt förklarar varför urbanismen förändrades radikalt under den berörda perioden. Jag tror dock att Lundin har fel när han i den avslutande epilogen hävdar att bilsamhället aldrig har blivit en politisk stridsfråga därför att vi alla på något sätt profiterar på bilsamhälle. Till skillnad från konflikter där det går att urskilja ett tydligt vi och "dem" så menar Lundin att bilsamhällets för- och nackdelar delas av varje samhällsmedborgare. Jag vill protestera och istället hävda att om Lundin tog in faktorer som kön, klass, ålder, migration och pengar så skulle han se ett mönster där bilens fördelar inte alls är lika tillgänglig för alla. 1972 ägde kvinnor bara 20 % av Sveriges personbilar, 2004 bara en tredjedel. Och 1997 kunde en statlig utredning konstatera att kvinnor hade 85 % lägre sannolikhet än män att få tjänstebil.

Lundins avhandling behandlar alltså ett för vår samtid mycket angeläget ämne. Tyvärr gör avhandlingsgenren ju att opuset inte är speciellt lättillgängligt. Alla orkar inte med när empirin ska exponeras *in extenso*. En förkortad, "populärvetenskaplig" version av *Bilsamhället* borde däremot kunna bli en given August-priskandidat.

Elisabeth Elgán

Malena Janson, *Bio för barnens bästa?: svensk barnfilm som fostran och fritidsnöje under 60 år* (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis 2007). 176 s.

Att det funnits en stark vilja att använda barn i samhällsbyggande processer är idag att betrakta som en självklarhet. Hur en sådan vilja tagit sig uttryck har dock varierat kraftigt under såväl århundraden som decennier. Malena Janson har tagit sig an frågan om hur svensk barnfilm kan ses som både som en spegel och medkonstruktör av samhällsförändring från 1920-talet och framåt. Det var aldrig självklart att filmproducenterna skulle göra film för barn och det har sedan dess varit ett spänt förhållande mellan det som författaren kallar diskursen om barnen och diskursen om filmen. Att göra film för barn har omgärdats av såväl farhågor om filmens farlighet som en tilltro till dess fostrande potentialer, vilket genererat ständigt nya förhållningssätt till barnfilmen, ett slags omsorg som tagit sig olika uttryck i de tre decennier Janson specialstuderat via tre filmer: 1940-, 1960- och 1970-talet. Avslutningsvis närmar sig avhandlingen nutiden men det är på ett prövande sätt, mest för att med hjälp av resultaten ge en kommentar till dagsläget.

Under de tre decennierna anknyter filmerna till tre barndomsdiskurser. *Barnen från Frostmofjället* (1945) gestaltar barn som utan föräldrar tar sig fram genom ett samhälle som delvis är statt i förfall. Dock påverkas inte barnen av den dåliga moralen: På egna initiativ och med egen drivkraft skapar de sig ordnade miljöer där andra vuxna än föräldrarna tar hand om dem. Barnen är robusta vilket gör att deras inneboende godhet vinner över olika hot som omgivningen utsätter dem för. Janson menar att detta också är exempel på en fostrande barndomsdiskurs, när idéer om hur ett önskat beteende visas fram som ideal och exempel för andra.

Alla vi barn i Bullerbyn (1960) använder en annan barndomsdiskurs. Här framställs barndomen som ett slags paradistillstånd befolkat av oskuldsfulla barn. En skillnad jämfört med de robusta barnen från Frostmofjället är att barnen i Bullerbyn inte utsätts för några prövningar eller hot, varken från andra människor eller från miljöer. Barnen lever i en egen värld utan problem och det är så att säga deras uppgift: att leva upp till idealet om en romantisk barndom.

Janson menar att de närmast schablonartade föreställningarna om barndom som används i filmerna ovan framställer barn som endimensionella och i den meningen annorlunda från vuxna. Men med *Elvis! Elvis!* (1977) framträder för första gången en beskrivning av barnet som en hel människa – med många sidor – och barndomen som en kamp. En rad gränser bryts upp; mellan fantasi och verklighet, mellan barn och vuxen, eller mellan inre och yttre handling. Kärnfamiljen är inte längre norm och vuxna kan porträtteras som oförstående och oresonliga, och då inte på grund av moraliskt förfall, utan för att de kämpar med sina känslor och liv. Barnet får heller inte sin vilja igenom, utan det måste hitta andra strategier för att ta sig fram. För första gången finns vad Janson kallar ett

subjektivt barnperspektiv, det vill säga att händelser och känslor upplevs via ett barns blick och upplevelser.

Janson är noga med att poängtera att boken är organiserad kronologiskt, men att det egentligen inte har någon betydelse för analysen av barndomsdiskurserna, som inte utvecklas linjärt enligt kronologin. Exempelvis framträder barnen från Frostmofjället som mer komplexa än barnen i Bullerbyn och hon understryker att en barndomsdiskurs inte är bättre än en annan. Förbehållen till trots anser jag att Janson faktiskt själv gör precis det hon säger att hon *inte* ska göra, nämligen beskriver tiden närmast vår egen som mest mångfasetterad och utvecklad eftersom det är i vår tid som barnet beskrivs som en hel och mångbottnad människa. Här blir analysen normativ och förefaller uttrycka en tanke som Janson de facto har till grund för sin analys och sitt resultat – idén att ett barnperspektiv är bättre än ett annat barnperspektiv. Det är det ”subjektiva” barnperspektivet som i analysen framstår som det bästa. Vad Janson missar är möjligheten att utveckla ett kritiskt förhållningssätt till vad det subjektiva barnperspektivet används till: vad det stödjer och bekräftar i samhällsutvecklingen. Denna oklarhet om studiens normativa grund beror kanske på att Janson aldrig förklarar vad hon menar med ett barnperspektiv. I stället nöjer hon sig med att säga att det är filmernas barnperspektiv som analyseras fram, som om detta var givet av innehållet i filmerna och inte avhängigt hennes analysmodell, det vill säga hennes teori och metodiska redskap. Eftersom barnperspektiv är ett mångfasetterat teoretiskt begrepp hade en bestämning av det ökat möjligheterna att värdera resultaten.

Kritiken mot hur Astrid Lindgrens filmer/texter använts är djärv och hade kunnat ligga till grund för en motsvarande analys av den senare perioden. Då hade det subjektiva barnperspektivet kunnat problematiseras med avseende på hur det framställer barn som komplexa och lika vuxna. Janson hade kunnat peka på hur just ett sådant barnperspektiv också är beroende av andra samtidiga diskurser om barns villkor och kanske därmed mindre självklart progressivt och positivt.

En mer stringent och underbyggd framställning av barndomsforskningen med tydligare resonemang om barnperspektiv och vad som skiljer en så kallad barndomsdiskurs från en annan hade troligtvis hjälpt till i analyserna och då framför allt i de delar som ligger närmast vår samtid. Janson tar barndomssociologin som en viktig utgångspunkt men har inte med den kritiska diskussion som följt i dess spår. Jag saknar också referenser till det forskningsfält som inkluderar såväl medier som samhällsanalyser för att förstå vilken roll synen på barn och barndom spelat i historien. Kritiken till trots framstår det som en rik avhandling som inspirerar till diskussion och väcker nya frågor. Den är efterlängtdad i ett fält som ännu är förhållandevis ungt och där det finns mycket spännande forskning kvar att göra.

Anne-Li Lindgren

Martin Åberg, *Politikern i svensk satir 1950–2000: Från folkhempamp till välfärdsmanager* (Lund: Nordic Academic Press 2006). 160 s.

Att kunna driva med politiker och politiken är något fundamentalt i ett öppet och demokratiskt samhälle. Men hur ser den politiska satiren ut i Sverige?

Martin Åberg, professor i historia vid Karlstads universitet, har studerat den politiska satiren i Sverige under två perioder, 1950-talets folkhem och 1990-talets systemskifte. Åbergs syfte är att ”studera kopplingen mellan politisk-kulturella normsystem” och satirens konstruktion av ”folkhemspampen och välfärdsmanagen” (s. 19).

Boken har två huvuddelar. Den första omfattar de två första kapitlen. Dessa är av en mer teoretisk, begreppsförklarande karaktär, där bland annat studiens utgångspunkter redovisas. Åberg utgår från tre antaganden. För det första att begreppet systemskifte är tvetydigt och att denna tvetydighet korresponderar med hur den samtida satiren betraktar politikern. För det andra att det finns en normativ klyfta mellan politikern och medborgaren och för det tredje att dessa båda parter inte är ense om spelreglerna för samhällets utformning. De efterföljande tre kapitlen ägnas åt själva studieobjektet.

I kapitel 3 visas inledningsvis hur samhället och politiken såg ut i det efterkrigstida Sverige, mer specifikt åren 1950–1958. Bakgrundsteckningen följs av en redogörelse för hur detta folkhem speglades i den politiska satiren. I kapitel 4 avhandlas de förändringar som skedde under mellanperioden för Åbergs undersökning. Här diskuteras hur samhället och med det hur satiren förändrades, inte minst till följd av de nya förutsättningar som skapades i medievärlden i och med televisionens intåg. Kapitel 5 fokuserar på de nya förutsättningar i samhället och inom politiken som tillkom under 1990-talet. Här görs en genomlysning av 1990- och 2000-talens politik och den satir politikerna drabbades av, inte minst i de nya genrer som uppkommit genom televisionen. Den period som fokus ligger på är här 1994–2003.

Källmaterialet utgörs av samtliga nummer av *Grönköpings veckoblad* under undersökningsperioderna. För perioden 1994–2003 har även material från TV använts; det rör sig om satirprogrammen ”Snacka om nyheter” från SVT och ”Parlamentet” från TV4. Valet motiveras med att det gjort det möjligt att studera eventuella skillnader mellan satiren i public service-TV och kommersiell TV, skillnader som enligt Åberg varit ringa. Vad gäller TV-programmen har ett urval gjorts där endast tre år av programmen använts. Frågan om materialets representativitet för den politiska satiren väcks däremot snart, i synnerhet då *Grönköpings veckoblad* är en relativt marginell tidning. Åberg menar dock att den är ett gott exempel på satir, men frågan om representativitet kvarstår och en tydligare motivering skulle gynna undersökningen. Utöver detta kan man även kritisera valet av TV-programmen: är de egentligen så satiriska i sin utformning?

Efterkrigstidens politiska klimat karaktäriserades av samförstånd. Idealbilden av politikern var den arbetande samhällsbyggaren som ställde sig över partiintressen och som dessutom var en man av folket som skulle bygga folkhemmet. Han framstod även som "den främste bland likar". Denna typ av politiker representeras i satiren – Åberg utgår här främst ifrån *Grönköpings veckoblad* – som en "både folklig och pompös och egenmäktig privilegiehållare: folkhemspampen" (s. 63). Denne framställs som självgod och lätt enfaldig och som en pragmatisk byråkrat utan politiskt mod. Den politiska satiren var under den här perioden, enligt Åberg, träffsäker utan att vara grotesk, hätsk eller plump.

I samband med systemskiftet uppkom däremot en annan typ av satir, där bilden av ett annorlunda samhälle i kontrast mot folkhemmet målades upp. I *Grönköpings veckoblad* framstår ideologier som mindre viktiga, istället finner vi ett hopkok av olika sådana blandat med marknadstänkande. Generellt framställs nutidens makthavare som okarismatiska, omoraliska, dumma, självgod och cyniska opportunist. Marknadsanpassningen är även ett framträdande tema inom satiren. Den nya aktören televisionen innehade under perioden den viktigaste rollen. Den bild som här förmedlas är mer grotesk och hätsk och anspelningar på sex är ofta förekommande. Trots detta saknar den, hävdar Åberg, udd. Den äldre typen av satir fanns däremot fortfarande kvar i *Grönköpings veckoblad*.

Boken är intressant och intresseväckande och den fyller ett tomrum; svensk satir under undersökningsperioden har ägnats begränsad uppmärksamhet i tidigare forskning. Martin Åberg visar skillnaderna perioderna emellan i bilden av politikern i satiren och hur dessa kan kopplas till systemskiftet samt hur satiren i sig förändrats, vilket han också gör tämligen förtjänstfullt. Även om boken inte är något revolutionerande akademiskt arbete så uppfyller den ändå sitt syfte. Den hör hemma i gränslandet mellan det populärvetenskapliga och det akademiska, en balans som ofta fungerar bra. Arbetet skulle dock ha vunnit ytterligare på en tydligare formulerad vetenskaplig fråga.

Politikern i svensk satir 1950–2000 belyser satiren under två perioder, efterkrigstiden och systemskiftets tid. Martin Åberg visar övertygande hur politikern förändrats och med den satiren. Vidare demonstrerar han den teknologiska utvecklingens betydelse för denna process. Boken är onekligen intressant men kunde ha blivit än intressantare med tydligare frågeställningar och ett vidgat perspektiv och material.

Rawaz Shanagar

Håkan Arvidsson, *Vi som visste allt: minnesbilder från 1960-talets vänsterrörelse* (Stockholm: Atlantis bokförlag 2008). 366 s.

Uppdraget att recensera en memoarbok i *Historisk tidskrift* kan synas märkligt. Men Håkan Arvidssons *Vi som visste allt: minnesbilder från 1960-talets vänsterrörelse* är både Arvidssons högst personliga minnesberättelse av 1960-talets akademiska vänsterrörelse i Lund och ett försök att utifrån en historievetenskaplig position diskutera denna rörelse och dess förutsättningar. Som memoarbok är boken fascinerande och i hög grad läsvärd. Som ett verk som tangerar vetenskapliga ambitioner är den lite mer problematisk. Det beror inte minst på att genrerna bärs av oförenliga berättelselogiker.

Ett vetenskapligt verk styrs av sitt problem och sin logiska struktur. Arvidsson har valt att använda en berättelsestruktur, som är avpassad efter en litterär framställningsform. Med ideliga utvikningar och hugskott försöker han fördjupa sina resonemang. En diskussion om det svärfångade begreppet tidsanda följs av en konkret minnesbild från ett Clartémöte, en personlig syn på Clarté i Lund och därefter en kortfattad historisk översikt över kommunistisk taktik i frontorganisationer. Här finns en berättelselogik, som passar memoaren, eftersom det ger författaren möjligheter att utveckla sina resonemang utifrån eget skön. Om man använder en vetenskaplig mall är detta samtidigt ett problem. Då blir texten rörig och inte genomskådlig på ett sätt som kan fördjupa den vetenskapliga kommunikationen. Nog om detta.

Under den andra hälften av 1960-talet var Arvidsson en ledande aktivist i studentorganisationen Clarté och medlem i den maoistiskt orienterade organisationen KFML (Kommunistiska förbundet marxist-leninisterna som från och med 1973 blev parti och bytte namn till Sveriges kommunistiska parti, SKP). Aktivismen medförde att han både strävade efter att teoretiskt utveckla marxism-leninismen och att vinna och förbereda massorna för revolutionen. År 1969 blev han utesluten ur Clarté för så kallade högeravvikelser – det vill säga att han hade felaktiga teoretiska utgångspunkter. Han förflyttade i stället sin verksamhet till den teoritvåniga tidskriften *Zenit*, som stod nära Vänsterpartiet kommunisterna. Efter 15 år inom vänsterrörelsen gjorde han emellertid avbön med boken *Makten, socialismen och demokratin* (1980), som han skrev tillsammans med Lenart Berntson. Därefter har han tillhört vänsterns argaste kritiker. Numera verkar *Svenska Dagbladets* kultursida vara hans främsta arena.

Inifrånperspektivet medför att han har ingående kunskaper om de teoretiska traditioner som vägledde de organisationer han deltog i. Han kan också härleda de samtida politiska diskussionerna till teoretiska traditioner, som gör det möjligt att förstå handlande som annars hade verkat vara högst besynnerligt. Med bevarat internt material som stöd för minnet ger han sin egen bild av hur verksamheten bedrevs och hur den samtida diskussionen fördes. Det är möjligt att han överdri-

ver sin egen betydelse. Det brukar memoarförfattare göra. Det hindrar inte att den framtida forskningen med vissa reservationer kan använda Arvidssons bok. Han är en kunnig och ganska trovärdig historieberättare.

Boken är ett välskrivet personligt inlägg i debatten om den så kallade 68-vänstern och om "vänsterns skuld". Samtidigt ger den förståelse för samtida diskurser. Vänstern stred om Sanningen och Arvidsson själv är präglad av denna strid. När han bytte Sanning innebar det samtidigt att den tidigare Sanningen inte bara i poppersk mening falsifierades utan också uppfattades som i hög grad förkastlig. Han skriver själv att han har haft en tendens att driva frågor till sin absoluta spets.

Jag är visserligen nio år yngre än Arvidsson, men många av mina minnen från 1970-talets så kallade frontorganisationer liknar hans. Till exempel spelade historieskrivningen om den kommunistiska praktiken från 1920- och 1930-talen en stor roll för att motivera de olika vänstergrupperna. Jag känner igen mig i retoriken och i hans beskrivningar av hur den interna kulturen såg ut. Han lyfter även på ett förtjänstfullt sätt fram det konspiratoriska draget i vänstergruppernas verklighetstolkningar.

Arvidssons förklaringar är inte alltid lika trovärdiga, eftersom framställningen präglas av den upphöjdes nedvärderande syn på det egna förflutna. 1960-talets unga intellektuella generation kallar han "halvbildad" och skriver "de lockades till förenklingar och idealisering av radikalismens ikoner, både historiska och samtida. Därför kunde de aldrig fullfölja sin kritiska föresats" (s. 187). Detta är förenklat och ohistoriskt. Meningar som "I Sverige hade *de lägre sociala skikten* (min kursivering) i samband med industrialiseringen lyckats organisera sig" (s. 97) verkar också vara färgade av Arvidssons nuvarande samhällssyn.

Vid några tillfällen är Arvidsson lite slarvig med akribin. Black Muslims ledare Malcolm X var nog aldrig med i Black Panther Party. Han dog 1965 och partiet bildades året därpå. KFML blev inte parti 1969, det vill säga samma år som Arvidsson uteslöts, utan fyra år senare, 1973, då man bytte namn till SKP. Den senare anmärkningen är inte så knappologisk som det verkar, eftersom bytet av namn och partibildningen spelade stor roll för rörelsens självuppfattning. Jag har för mig att politiken dessutom hann förändras en hel del från 1969 till 1973.

Bokens karaktär – som debattinlägg och memoarer – liksom konflikterna mellan en litterär och en historievetenskaplig berättelselogik medför att jag i första hand vill rekommendera den som en mycket intressant och välskrivna memoarbok. Den ger spännande inblickar i hur det sena 1960-talets – Lundaakademiska – vänster-rörelse tänkte och handlande.

Björn Horgby

Mikael Nilsson, *Tools of hegemony: military technology and Swedish–American security relations 1945–1962* (Stockholm: Santérus förlag 2007). 463 s.

Enligt avhandlingens omslag är Nilsson teknikhistoriker. Detta innebär inte en avhandling som fokuserar på studiet av teknikhistoria och teknologisk förändring, föreliggande text är istället en tämligen traditionell, mycket utförlig och detaljerad politisk-historisk genomgång av svensk–amerikanska säkerhetsrelationer. Den innehåller genomgångar och analyser av otaliga exempel på vad tjänstemän skrev eller sa till varandra, samt diskussioner av och polemik mot tidigare forskningsresultat.

I avhandlingen presenteras flera frågor. Den viktigaste gäller relationerna mellan Sverige och USA i allmänhet och speciellt rörande hur USA hanterade det svenska intresset för amerikansk robotteknologi. De olika frågorna går alla ihop samt är nära relaterade och inkluderar flera detaljerade underfrågor: sammantaget finns åtminstone ett tiotal ställda. Detta leder till en viss förvirring men det är uppenbart att den nämnda huvudfrågan är avgörande, övriga frågor är i större eller mindre utsträckning härledda.

Sverige strävade efter andra världskriget att utveckla robotsystem. Eftersom man saknade tillräckliga ekonomiska resurser och nödvändiga sakkunskaper, var en utväg att erhålla militär teknologi, färdiga vapensystem eller information om desamma från USA eller Storbritannien. Författaren beskriver utförligt hur svensk militär och diplomater, åren efter andra världskrigets slut, gjorde flera resultatlösa försök. Föga förvånande använde USA det svenska behovet som en insats i ett förhandlingsspel för att försöka förändra den svenska neutralitetspolitiken. Detta fortsatte under 1950-talet till dess att Sverige, mot slutet av decenniet, fick tillgång till färdiga amerikanska robotsystem. Sverige hade vid det laget, enligt Nilsson, anpassat sig till och inordnat sig under den amerikanska dominansen i världspolitiken.

Nilsson har noga utrett svensk–amerikanska avtal och överenskommelser, hemliga eller av andra skäl okända eller ej tillräckligt uppmärksammade av tidigare forskning, analyserat dem i detalj och utifrån dem kartlagt de säkerhetspolitiska relationerna mellan Sverige och USA och därefter kunnat förklara varför och hur Sverige fick del av den omfattande vapentechnologiöverföringen. Avgörande för avhandlingens uppläggning är att författaren anser det nödvändigt att beskriva och analysera politiska och andra förutsättningar för teknologiöverföringen. Detta är därmed vad merparten av avhandlingen behandlar. Frågan är om inte ett starkare fokus på robotteknologiprogrammet, kompletterat med bruk av den omfattande tidigare forskningen, hade resulterat i en mer koncentrerad framställning. Dock styrs Nilsson här av sina teoretiska utgångspunkter. Nilsson tolkar relationerna mellan Sverige och USA enligt ett teoretiskt redskap, hegemoni, enligt vilket USA hade en dominerande position i världspolitiken och använde ekonomiska

och militära maktresurser. Maktutövningen innebar inte självklart tvångsmedel, men innehöll olika former av inflytande, påverkan och dominans. Ett hegemoniskt maskineri ("apparatuses") kan bland annat innehålla allianser, avtal och överenskommelser genom vilka hegemonen styr. Nilssons tes är att Sverige gradvis accepterade den amerikanska hegemonin vilket var en förutsättning för att Sverige skulle kunna få tillgång till amerikanska vapen och vapenteknologi. För att kunna bevisa detta måste han visa och belägga förekomsten av hegemonin och detta kräver utrymme.

Ett exempel på bruk av teorin samt dess begränsningar finns i kapitel fyra där Nilsson argumenterar för att svensk politik 1952 anpassades till den amerikanska hegemonin efter att ha accepterat och deltagit i Marshallplanen samt handelsembargot mot östblocket. Nu fick dock Sverige inte några robotar förrän mot slutet av 1950-talet. Orsaken var att USA inte var berett att tillhandahålla denna typ av vapen och teknologi till någon stat, den var av central vikt för nationell amerikansk säkerhet. Det hade alltså inte egentligen att göra med om man accepterade hegemonin eller inte, man kan säga att hegemoniacceptansen var ett nödvändigt men inte tillräckligt villkor, och häri ligger en uppenbar begränsning i hegemoniperspektivet.

Nilsson har gjort en omfattande och ambitiös undersökning. Han omtolkar och ifrågasätter på flera punkter tidigare forskning, framför allt på det sättet att betydelsen av vapenteknologifaktorn har framhävts, och det kommer säkerligen att leda till debatt. Avhandlingen är därmed ett värdefullt bidrag till forskningsområdet Sverige under det kalla kriget.

Magnus P. S. Persson

Oddbjørn Melle, *Supermakter og kald krig-arenaer: vestens globale hegemoni i møte med kommunisme, nasjonalisme og islamisme* (Oslo: Abstrakt forlag 2008). 515 s.

Var tid har som bekant sin historieskrivning, både vad gäller valda undersökningsområden och teoretiska perspektiv. Hur historiker tolkar och förklarar historiska skeenden förändras kontinuerligt. Vissa tolkningar reformeras dock snabbare än andra. I synnerhet tycks detta gälla historiska skeenden som har präglats av stor politisering.

Det kalla kriget utgör ett utmärkt exempel på en sådant skeende, vars tolkningsramar inte endast har omdanats i snabb takt, utan som också har omgärdats – och fortfarande omgärdas – av ett flertal olika tolkningsramar och orsaksförklaringar samtidigt. Traditionalister, revisionister och postrevisionister har tvistat om det kalla krigets orsaker, egenskaper, utveckling och konsekvenser i många decennier. Huvudspörsmålet har framför allt gällt skuldfrågan – Bör vi skylla

den polarisering som uppstod huvudsakligen på Sovjetunionen, som traditionalisterna menar, eller på USA, som revisionisterna menar? – men också karaktären av de båda supermakternas politik: Var USA:s respektive Sovjetunionens politik huvudsakligen defensiv eller expansionistisk, handlade konflikten huvudsakligen om makt eller ideologi, präglades de utrikespolitiska målen av en önskan om ökad trygghet eller dominans? Även analyserna och perspektiven har ofta präglats av politisering.

Nyligen har en ny röst i debatten om det kalla kriget och dess orsaker kunnat höras genom publiceringen av ett norskt historiskt arbete. Oddbjørn Melles (historiker vid Høgskulen i Volde i Norge) *Supermakter og kald krig-arenaer* är ett omfattande arbete med höga ambitioner. Melle vill inte endast ge en grundlig tematisk och kronologisk genomgång av femtioårsperioden (som han avgränsar till 1941–1991), utan också sätta in perioden i en bredare kontext än vad tidigare forskare har gjort. Detta sker utifrån två dimensioner – tid och rum.

Fernand Braudels tredelade tidsschema förser författaren med tre tidsperspektiv: det långa (*la longue durée*), också benämnt strukturell tid, det mellanlånga, (*histoire conjuncturelle*), och det kortare, händelserelaterade perspektivet (*histoire événementielle*). För att vi till fullo ska kunna förstå kallakrigskonflikten behövs alla tre i analysen, hävdar författaren.

Genom att lyfta blicken och sätta in det kalla kriget i ett större – och längre – perspektiv, ser vi tydligare dess strukturella, bakomliggande orsaker. Konflikten utgjorde en fas i den moderniseringsprocess, präglad av kapitalism, globalisering och framför allt västlig hegemoni, som påbörjades för 500 år sedan, menar Melle. Detta utgör även bokens huvudargument. Det mellanlånga perspektivet är till nytta då den aktuella 50-årsperioden och dess mer direkta orsaker står i fokus. Här lyfts aktörer och dess strategiska intressen fram. Det kortare, händelserelaterade perspektivet används då författaren studerar enskilda kallakrigskonflikter, såsom till exempel Koreakriget, Kubakrisen och Vietnamkriget.

Melle uppmärksammar också flera rumsliga dimensioner. De faktiska mötena mellan de två supermakterna i form av väpnade konflikter ägde rum på lokala arenor i Asien, Latinamerika, Afrika och Mellanöstern. Dessa arenor drogs in i det ”kraftfält” som det kalla kriget utgjorde, menar Melle, men präglades också till stor del av regionala kontexter och konflikter. Det mest komplexa exemplet utgör Mellanöstern, där stormaktsrivaliteten – och i synnerhet västs kamp för hegemoni och oljetillgång – möttes av islamism, antikolonialism och nationalism.

Man kan inte annat än imponeras av Melles 500-sidiga översiktsverk. Hans långtgående ambitioner ger analysen både bredd och djup på ett sätt som är utmärkande. Analysen utgör en syntes av en ansevärd mängd tidigare forskning – vilket inte minst syns på litteraturlistan och de 1 700 noterna. Boken är tematiskt disponerad, vilket är en fördel då det bidrar till den övergripande förståelsen. Ett kapitel ägnas åt det kalla krigets historiografi.

Den övergripande tolkningsramen – moderniseringsprocessen i form av kapitalism, globalisering och västvärldens väg mot hegemoni – övertygar, och Melles analys av framför allt USA:s agerande är upplysande. Men hans fokus på USA som konfliktens huvudorganisatör får dessvärre stundtals den olyckliga konsekvensen att konfliktens andra stora aktör – Sovjetunionen – hamnar i skuggan. Den sovjetiska politiken framstår som i huvudsak reaktiv och ibland till och med närmast obetydlig i sammanhanget. Den stora förståelsen som författaren uttrycker för Sovjetunionens agerande i Östeuropa mellan 1945 och 1949, till exempel, är långt ifrån oproblematiserad. En grundligare analys av den sovjetiska politiken, framför allt utifrån de mellanlånga och kortare tidsperspektiven, hade varit önskvärd.

Trots författarens lyckade vidgning av kallkrigspektiven är det inte svårt att placera in honom i den befintliga historiografin som revisionist. Hans verk bekräftar således hur svårt det tycks vara att skriva politisk historia på ett opolitiskt sätt. Sammantaget utgör dock Melles bok ett praktexempel på hur historiker, genom att söka förklaringar längre bakåt i tiden än vad som för samtiden kanske ter sig uppenbart, kan öka vår förståelse för komplexa samhälleliga processer. Vi bör därför hoppas på en snar översättning av verket från nynorsk till engelska, och varför inte också till svenska?

Cecilia Notini Burch

Gunnar Åselius, *Krigen under kalla kriget*, Medströms bokförlag, Stockholm 2007. 456 s.

Om *Krigen under kalla kriget* skall betraktas som ett bokslut över det senaste århundradet finns det föga hopp för framtiden. Två förödande världskrig dämpade visserligen krigsviljan för stunden men under de knappt 50 efterföljande åren bröt inte mindre än 300 konflikter ut. 38 av dem utgör det ramverk som boken kretsar kring, en kronologisk berättelse från det att den israeliska militärmakten utformades under landets självständighetskrig 1948–1949 till det att Jugoslavien upplöstes efter det fjärde och avslutande kriget i Kosovo 1999.

Men krig är mer än förödelse, våld och mänskligt lidande. Konflikternas rötter går djupt ner i samhällets strukturer och förståelsen för de historiska erfarenheterna är en central aspekt om motsättningarna ska bli begripliga. Vad Gunnar Åselius, som är professor i militärhistoria vid Försvarshögskolan i Stockholm, vill med sin bok är att placera kriget och konflikterna i ett bredare sammanhang. Han menar närmare bestämt att kriget inte bara är en fortsättning av politiken utan snarare ett kulturfenomen.

Varje kapitel följer samma mönster med den samhälleliga bakgrunden som inledning, konflikten som huvudakt och effekterna av det som avslutning. Ambitionen att knyta ihop de vetenskapliga disciplinerna – att skildra kriget från ett

historisk, militärt och statsvetenskapligt perspektiv – är grundstommen i hans arbete och genomförandet är både träffsäkert och tilltalande.

I grund och botten är detta ett ambitiöst och påkostat militärhistoriskt uppslagsverk även om det stundtals pendlar mellan att vara skönlitterärt och samhällsvetenskapligt. Stort utrymme viks åt bilder och kartor som främst bör betraktas som utsmyckning men även fungerar som stöd för framställningen. De enskilda kapitlen kan läsas som fristående studier och någon övergripande förståelse krävs sällan. Åselius rör sig ledigt från detaljerade beskrivningarna av de militära förberedelserna till omvärldens reaktioner och krigens komplicerade förlopp. Hans navigering i tid och rum är smidig och han reder elegant ut de knutar som annars har en förmåga att uppstå längs den röda tråden.

Intentionen är tydlig. Åselius vill inte "karakterisera händelserna i det förflutna efter vissa, i efterhand definierade mallar" utan snarare "fördjupa sig i ett antal konkreta fall och pröva dem på deras egna meriter" (s. 16). Samtidigt är det denna inställning som ställer till de största besvären. Det finns nämligen en spänning mellan vad som påstås och vad som egentligen utförs.

Trots att han bestämt hävdar att han inte vill jämföra konflikterna följer, som framhållits, alla kapitel samma mönster och de slutsatser han drar talar sitt tydliga språk. Här finns ett antal möjliga infallsvinklar som Åselius väljer att inte nämna. Att de flesta konflikterna har haft sin bakgrund i avkoloniseringen och formats av kalla krigets villkor är förvisso inte några banbrytande slutsatser, men att militär seger inte alltid betyder politisk och medial framgång är inte alls lika självklart. Detsamma gäller militär överlägsenhet som inte automatiskt betyder seger, något han åskådliggör i och med skildringen av de franska styrkornas misslyckande i dåvarande Indokina. En tredje aspekt, som också kunde ha lyfts fram, är den geopolitiska förändringen. Till en början var det stormakternas närvaro som påskyndade konflikternas förlopp och utbrott. Under de sista 10–15 åren av kalla kriget var det snarare deras frånvaro. Nedbrytandet av det sovjetiska systemet och USA:s erfarenheter av Vietnam har haft stor betydelse för de förändrade politiska förhållandena.

Det är möjligt att Åselius ovilja att tydliggöra jämförelser är en följd av hans ambition att åstadkomma en disciplinöverskridande redogörelse. Faktum kvarstår dock, bristen på en övergripande förklaringsmodell och tydligt deklarerade teoretiska utgångspunkter skymmer bokens kraftfulla budskap. Dessutom framstår Åselius slutsats, att den viktigaste erfarenheten av kriget var "upplevelsen av den militära professionalismens kringkurna utrymme" (s. 443), inte som omedelbart självklar, i synnerhet inte som den knappast speglar hans argumentation.

Är detta då en beskrivande eller en argumenterande framställning? I själva verket är den båda delarna. På ytan, och i enighet med Åselius ambition, är skildringen av kriget under kalla kriget tydligt beskrivande. Dock förutsätter valet att kontextualisera konflikterna någon form av argumentation och denna är, om än

utifrån outtalade premisser, både väl genomförd och drivande för framställningen som helhet.

Trots avsaknaden av en övergripande förklaringsmodell och därmed frånvaron av en syntetiserande ambition är *Krigen under kalla kriget* ett utomordentligt översikts- och uppslagsverk och ett betydelsefullt bidrag till överskridandet av disciplingränserna.

Kristoffer Soldal

Ann-Sofie Dahl, *US policy in the Nordic-Baltic region: during the Cold War and after* (Stockholm: Santérus förlag 2008). 114 s.

Ann-Sofie Dahl analyserar i *US policy in the Nordic-Baltic region* USA:s Nordenpolitik under det kalla kriget, för att sedan vidga perspektivet vid det kalla krigets slut och analysera Norden och Baltikum som en helhet. Den första delen tar upp det kalla kriget i termer av dels militärstrategiska, dels ideologiska förhållanden. Följande del behandlar i huvudsak hur en först tvekan men sedan alltmer aktiv amerikansk politik, tillsammans med nordiska länders ageranden, resulterade i att de baltiska länderna kom att bli medlemmar av NATO år 2004.

Det finns flera problem med studien. Politik – *policy*, som nämns i titeln – är ett allmänt begrepp och kan omfatta allt från kulturpolitik och ekonomiska relationer till bland annat utrikes- och säkerhetspolitik. I detta fall används överraskande nog en geopolitisk vokabulär vilken kopplas till militär strategi. Tyvärr diskuteras inte varför ett geopolitiskt perspektiv är att föredra jämfört med konventionella översikter.

Vidare ligger inte alltid fokus på varför och hur den amerikanska politiken framkom och genomfördes. I vissa fall är det i större utsträckning de nordiska ländernas politik som står i centrum. Om flera aktörer tas upp, vore det värdefullt att behandla NATO:s ageranden i olika situationer. Det saknas även en diskussion av de baltiska ländernas ageranden, nu ses de istället som objekt.

Vad gäller material för studiens första del, har Dahl inte i större utsträckning nyttjat forskning kring amerikansk utrikes- eller försvarspolitik, utan har istället använt en litteratur som tar upp relationer mellan något av de nordiska länderna och USA. Denna är i första hand inriktad på att behandla respektive nordiskt lands säkerhetspolitik under det kalla kriget och, som en förutsättning för det, undersöker bland annat olika amerikanska politikområden. Detta gör det svårt att belysa amerikansk politik och tänkande som sådant, det krävs istället arbete med amerikanska diplomatiska och andra källor.

Vidare är avsnittet om det kalla kriget mycket kort och rudimentärt. Det är lovvärt att i korthet försöka analysera USA:s säkerhetspolitik i Norden under en tidsperiod av drygt 45 år, men att lägga enbart 30 sidor på detta gör att innehållet

blir svagt. Ämnets komplexitet rörande de internationella politiska strukturella förhållandena och de otaliga politikområdena samt de många aktörerna, gör att texten blir alltför schematisk. Mest värdefullt hade varit att utveckla bokens andra del: Dahl har uppenbarligen vissa nödvändiga personliga kontakter med deltagare i det politiska spelet och därmed förutsättningar att skriva en intressant och mer omfattande studie om ämnet. Förhoppningsvis kunde i en sådan text även baltiska forskares arbeten och beslutfattares uttalanden användas eftersom dessa länders ageranden inte rimligtvis kan vara irrelevanta.

Regionbegreppet är oklart. Dahl refererar till Bary Buzans *Peoples, state and fear* från 1991, och man kunde ju anta att hans regionbegrepp skulle användas, men det är tveksamt om så är fallet. "Norden" är inte en säkerhetsregion i den bemärkelsen eftersom respektive lands säkerhetsbehov löstes på helt olika sätt: deltagande i NATO, neutralitetspolitik samt en påtvingad allians med Sovjetunionen. Inte desto mindre hänvisas till Buzans "enmity"/"amity" med mera då studiens teoretiska förutsättningar presenteras. Studien hade varit mer tillgänglig om använda begrepp hade definierats och utvecklats. Region kan definieras utifrån militärstrategisk planering, men har i så fall för det första inget med Buzans "region" att göra, och för det andra bryts regionen "Norden" sönder i delar. Glidningen mellan det strategiska "region", Buzans "region" och regionen som en geografisk bestämning är besvärande och bidrar inte till en ökad klarhet. Det är vidare svårförståeligt vad som menas med "Nordic-Baltic region", jag utgår ifrån att det inte har att göra med interna amerikanska administrativa indelningar – Dahl antyder (s. 67) att synen på Norden respektive Baltikum i det amerikanska utrikesdepartementet förändrades som ett resultat av organisatoriska förändringar – det skulle ju innebära att regionbegreppet används på ett godtyckligt sätt. I ett geopolitiskt perspektiv kan flera regioner koncipieras och jag saknar en diskussion av varför till exempel inte Polen och Tyskland tas upp i samband med regionen "Baltikum".

Ytterligare ett problem är författarens stundtals kritiska inställning till den framförallt förda svenska, men även norska och danska, säkerhetspolitiken. Delar av Olof Palmes utrikespolitik brännmärks och det är uppenbart att Dahl ser svenskt medlemskap i NATO som mycket önskvärt. Tyvärr lämnar Dahl stundtals i dessa och även andra delar den akademiska diskursen.

Bokens andra del är den starkaste och kunde ha utvecklats ytterligare. Dahl är bättre inläst och insatt i händelseutvecklingen och det är en central tidsperiod att arbeta med. Föga förvånande är de 35 sidorna som läggs på denna del alltför få. De många signifikanta förändringarna i det internationella systemet under denna tid gör att en vidgad analys av skeendet, utöver den gjorda, som tydligare tar upp den amerikanska politiken, även inkluderar de baltiska länderna och Ryssland som aktörer, och som utförligare behandlar NATO-politikens olika dimensioner, vore mycket intressant.

Magnus P. S. Persson